ՀՏԴ : 947.925

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.2-213

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մեծ Հայքի թագավորություն, Արշակունյաց հարստություն, Արշակ II, Պապ, եկեղեցի, ճգնաժամ, ապաքնակեցում, երաշտ, կլիմայի փոփոխություն, անկում:

Ամփոփում

Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության անկումը 428 թ. գերազանցապես դիտարկվում է IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբների աշխարհաքաղաքական և ներքին հակասությունների համատեքստում: Մինչդեռ Արշակունյաց գահի թուլացումը տարբեր գործոնների հետևանք էր: Մասնավորապես, կլիմայական և միջավայրային փոփոխությունները, որոնք փաստագրվել են հնակլիմայական և հնամիջավայրային տարաբնույթ հետազոտություններով, վկայում են տարածաշրջանում մոտ 350–450 թթ. ընթացքում տեղ գտած համընդգրկուն կլիմայական երևույթի մասին, որը մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «Ուշ հռոմեական գերերաշտ» անվանումը: Այս երևույթը, ըստ էության, էական դեր է ունեցել նաև Հայաստանում արձանագրված վայրընթաց զարգացումներում՝ նպաստելով տնտեսության քայքայմանն ու, որպես հետևանք, ներքին անկայունության և անջատողականության աճին, քաղաքային կյանքի անկմանն ու ապաքնակեցման երևույթներին հատկապես արքայական իշխանության հենարանը հանդիսացող արքունի ոստանում՝ Այրարատում: Իշխող արքայատան տնտեսական ու ռազմական ներուժի կտրուկ անկումը, ինչպես նաև արձանագրված համաճարակներն ու սովը, ի հավելումն՝ արտաքին բարդ քաղաքական դրությունն ու ռազմական ներխուժումները, խիստ բացասական ազդեցություն են ունեցել վերջին Արշակունիների վրա՝ հանգեցնելով արքայական իշխանության հեղինակազրկմանը, ինչին էլ, ի վերջո, հաջորդել է հայոց թագավորության լուծարումը սասանյան արքունիքի կողմից:

---

* Ներկայացվել է 15. IV. 2026 թ., գրախոսվել է 30. IV. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18. VI. 2026 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 24SSAH–6A019 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Նախաբան

Պատմահայր Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» «Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի» խորագրով գլխում նշում է հետևյալ միտքը. «… զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, եւ տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց», ապա և թվարկում բնական մի շարք արհավիրքներ. «Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրեւայոյզ, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բքարարք, խորշակաբերք, ախտահաւաքք, ամպք հրընկէցք, կարկտածուք. անձրեւք անժամանակք եւ անպիտանք. օդք դառնաշունչք, եղեմնարկուք. ջրոց առաւելուլն անօգուտ եւ նուազելն անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք պտղոց եւ անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ եւ սասանմունք եւ դղրդմունք», իսկ հետո, միառժամանակ անց, շարունակում է՝ «սովք անբաւք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք»[1]:

Պատմահոր հեղինակած «Ողբ»-ը արժանացել է տարբեր գնահատականների[2], քննարկումները չեն շրջանցել հատկապես դրա երկրորդ հատվածը՝ իր իսկ ներկայացրած պատմության մեջ չարձանագրված բնական արհավիրքների նկարագրությունը, ինչը, կարծես, հակասում է Պատմահոր ժամանակի իրականությանն ու իրեն՝ իբրև հավանական ականատեսի[3]:

Ստորև, մենք փորձելու ենք ցույց տալ, որ նշված բնական արհավիրքները Արշակունյաց թագավորության անկման շրջանի ուղեկից երևույթներ էին, որոնք խտացված, բայց և միաժամանակ պարզ ու չափազանց ճշգրիտ ներկայացրել է Պատմահայրը՝ այն զետեղելով «Ողբ»-ի վերնագրից չենթադրվող, բայց Արշակունյաց թագավորության անկման և Լուսավորչի տոհմի ավարտի համատեքստին միանգամայն համահունչ հատվածում՝ որպես Աստծո կողմից լքվելու հետևանք:

Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին. համառոտ ակնարկ

Իր գոյության վերջին կես դարում Մեծ Հայքի քաղաքական կշիռն ու ռազմական ներուժն ակնհայտորեն նվազել էին: 370-ական թվականների վերջին և հաջորդ տասնամյակում իշխանության համար շարունակվող պայքարը սկզբում հանգեցրեց 387 թ. երկրի բաժանմանը Հռոմեական և Սասանյան կայսրությունների միջև՝ որպես երկու կախյալ թագավորության, ինչին որոշ ժամանակ անց հաջորդեց արքայական իշխանության վերացումը Հռոմի գերիշխանության տակ անցած հատվածում[4]: Խոսրով IV-ի (384/385 – 388/389 թթ.) գահակալության առաջին շրջանում արքայական բանակը, որը հիշատակվում է որպես «Խոսրովի գունդ», դեռևս բավարար ուժ ուներ, որպեսզի պարտության մատներ Հայաստանի արևմտյան (հռոմեական) հատվածում իշխող Արշակ III-ի (378–388/389

[1] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 365–366:

[2] S t e p a n y a n. 2021.

[3] Ս ա ր գ ս յ ա ն. 1997, 120:

[4] Ե ր ե մ յ ա ն. 1984, 111–115, B l o c k l e y. 1992, 42–45; G a r s o ï a n. 1997, 91–92; G r e a t r e x. 2000, 41–48; Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. 2018գ, 144–166:

թթ.) զորքերին և ճնշեր Վանանդացիների տան ապստամբությունը, ովքեր սպառնում էին հայկական երկու թագավորություններին և ապակայունացնում երկիրը[5]: Այդուհանդերձ, 388/389 թ. Խոսրով IV-ի գահընկեցությունն ու բանտարկությունը Իրանում, փաստորեն, պարսից արքունիքն իրականացրեց հայոց կողմից առանց ռազմական լուրջ դիմադրության հանդիպելու, և միայն մի քանի հայ նախարարներ՝ փոքրաթիվ ուժերով, փորձեցին ազատել իրենց արքային գերությունից, սակայն հաջողության չհասան[6]:

Խոսրովի եղբայր և հաջորդ Վռամշապուհի (388/389 – 414/415 թթ.) թագավորության ժամանակ հայոց բանակի մասին շատ տեղեկություններ չկան: Հայտնի է միայն Համազասպի անունը Մամիկոնյան տնից՝ որպես սպարապետի[7]: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Համազասպի մահից հետո «… ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց»[8]:

Հաջորդ տասնամյակում՝ Խոսրով IV-ի (երկրորդ շրջան, մոտ 415/416 թ.), Իրանի և ոչ-Իրանի արքայից արքա Հազկերտ I-ի (399–420 թթ.) որդի, հայոց մեծ արքա կարգված Շապուհի (415/416–419/420 թթ.) կարճատև գահակալության ընթացքում, ապա և հաջորդող միջթագավորության ժամանակ (419/420–422/423 թթ.) և հարստության վերջին արքա Արտաշիր (Արտաշես) III-ի (422/423–428 թթ.) գահակալության շրջանում որևէ հիշատակություն չի պահպանվել ո՛չ արքունի բանակի և ո՛չ էլ հայոց սպարապետի մասին, թեև սպարապետությունը, անկասկած, շարունակում էր գոյություն ունենալ[9]: Ամենայն հավանականությամբ, սպարապետի պաշտոնը Արշակունյաց հարստության վերջին արքաների օրոք թափուր էր[10]:

Նախորդ ժամանակաշրջանին հակառակ՝ աղբյուրները Արշակունյաց հարստության վերջին արքաներից և ոչ մեկին չեն հիշատակում նաև մարտադաշտում բանակն առաջնորդելիս: Մինչդեռ այլ էր պատկերը Հայաստանում մինչև 370-ական թվականները: IV դ. հայոց գահակալներ Տրդատ III Մեծը (287/298–330 թթ.), նրա որդի Խոսրով III Կոտակը (330–338/339 թթ.), նրան հաջորդած Տիրան (338/339–350 թթ.) և Արշակ II (350–367/368 թթ.) արքաները հաջողությամբ պաշտպանում էին երկիրը թե՛ սասանյան բանակներից[11], թե՛ այլ թշնամիներից,

---

[5] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 313–316:

[6] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 320–321:

[7] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 322–324:

[8] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 330:

[9] Մովսես Խորենացին հիշատակում է ոմն Ներսէս Ճիճրակացու որպես «զորագլուխ»: Պատմության մեկ այլ հատվածում նա հիշատակում է Վարդան Մամիկոնյանին որպես «ստրատելատ» (հմմ՝ գլխավոր զորավար), բայց, այդուհանդերձ, նրան չի անվանում «սպարապետ» (տե՛ս Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 332–333, 337–338):

[10] Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. 2023, 75–79:

[11] Տե՛ս Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 32–37, 44–45, P r o c o p i u s. 2022, 32. Տե՛ս նաև G r e a t r e x. 2022, 82–83.

հիմնականում՝ լեռնային Կովկասի և Կովկասից այն կողմ ապրող ժողովուրդներից[12]՝ չխուսափելով պատերազմել անգամ հռոմեացիների դեմ[13]: Հայկական զորքերը մասնակցել են նաև հռոմեա-պարսկական պատերազմներին, օրինակ, 363 թ. հռոմեական կայսր Հուլիանոս II-ի (361–363 թթ.) ձեռնարկած պարսկական արշավանքին[14]:

Վաղ հայկական աղբյուրները արքունի բանակի և ընդհանրապես հայոց զորքերի համար նշում են թվական տարբեր տվյալներ՝ շատ անգամ նշելով 10 հազար թիվը[15]: Այլ դեպքերում մարտադաշտ դուրս բերված հայոց զորքերի թվաքանակը տատանվում էր 20 հազարից 120 հազարի[16] սահմաններում[17]: Այս թվերը համապատասխանում են III–IV դդ. վերագրվող «Զորանամակի» տվյալներին, որը հայոց բանակի ընդհանուր թվաքանակը հասցնում է 120 հազարի՝ ներառյալ արքունի բանակի 36 հազար ռազմիկները[18]: Վերջինս աղբյուրներում հիշատակվում է «զօրս արքունի», «զօրքն արքունի», «գունդն արքունական» և այլ անվանումներով[19]: Աղբյուրներն արքունի բանակն անվանում են նաև «Այրարատյան գունդ»՝ Այրարատ նահանգի՝ արքունի ոստանի անունով. «... հանդերձ ամենայն պատերազմող զօրօքն այրարատեան գնդաւն»[20]: Այդ պատճառով արքայական զորքերը հիշատակվում են նաև «ոստանիկ» կամ «ոստանիկ մարդիկ» անունով[21], ինչպես նաև «այրուձի ... յարքունի տանէ», «զօրս յարքունի տանէն» անվանումներով և այլն[22]:

Ռազմական ավանների հետ մեկտեղ, որոնք հիշատակվում են «կայանք զօրաց» անունով[23] աղբյուրները նշում են նաև արքունապատկան այլ տիրույթներ՝

---

[12] Տե՛ս Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 28–31, Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 230–231, 259–260, 266–267, P r o c o p i u s. 2022, 32.

[13] Խոսքը 312–313 թթ. Հայաստանի դեմ հռոմեական կայսր Մաքսիմինուս Դայայի (310–313 թթ.) մղած անհաջող պատերազմի մասին է (տե՛ս E u s e b i u s. 1932, 350–353). Տե՛ս նաև Մ ա ն ա ս ե ր յ ա ն. 1997, 189–195, G r e a t r e x. 2022, 83. Համտ. նաև Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 164–167, 202–207:

[14] A m m i a n u s. 1984, 315–316, 321–322; Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 273–274: Տե՛ս նաև H a r r e l. 2016, 171–172, 194–195, 218.

[15] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 218–219, 228–229, 234–235, 244–245, 262–263, 286–287, 378–379:

[16] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 32–35, 222–223, 228–233, 290–291, 294–295, 306–307, 378–379:

[17] Միայն երկու դեպքում է պատմիչի նշած թվական տվյալը գերազանցում 120 հազարը, ինչը ակնհայտորեն չափազանցություն է (տե՛ս Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 166–167, 204–205):

[18] Այս աղբյուրի մանրամասն քննության համար տե՛ս Ա դ ո ն ց. 1987, 267–330, Յ ա կ ե ր ե ա ն. 2011, 485–550:

[19] Տե՛ս, համապատասխանաբար, Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 34–35, 82–83, 368–369:

[20] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 206–207:

[21] Տե՛ս Ե ղ ի շ է. 1957, 10, 92, Փ ա ր պ ե ց ի. 1904, 67, 73: Տե՛ս Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. 1934, 95–101, П е р и х а н я н. 1956, 44–58; Ա դ ո ն ց. 1987, 531–533:

[22] Ե ղ ի շ է. 1957, 74:

[23] Ե ղ ի շ է. 1957, 78–79: Տե՛ս նաև A r e s h i a n. 2013, 155.

կալվածքներ, դաստակերտներ և ագարակներ[24], որոնք շնորհվում էին հայ ազնվականության ամենաբազմամարդ շերտի՝ ազատանու անդամներին ռազմական ծառայության դիմաց[25]: Այդ պատճառով ազատներից կազմված թագավորական զորքերը երբեմն կոչվում էին «ազատագունդ» կամ «ազատագունդ բանակն արքունի» անունով[26]:

Չնայած հայոց աշխարհի այլ հատվածներ ևս պատկանում էին գահին, այդ թվում Անգեղտունը և որոշ ամրոցներ Ծոփքում[27], կալվածքներ Տարոնում[28], ինչպես նաև Ատրպատականին և Աղվանքին հարող գոտիներում՝ ներառյալ Խաղխաղ քաղաքը Ուտիքում՝ հայոց արքաների ձմեռային նստավայրը[29]՝ բայց, անկասկած, Այրարատն էր, որ հանդիսացել է գահի գլխավոր տնտեսական հենարանը և արքունի բանակի համար ծառայել որպես մարդկային ուժի հիմնական աղբյուր:

Քաղաքաշինությունը Մեծ Հայքում IV դ.

Այրարատում արքունի հողերի զգալի մասը կենտրոնացած էր Արարատյան դաշտավայրում և հարակից գավառներում՝ ձգվելով Արաքսի վերին ու միջին հոսանքների երկայնքով: Այստեղ էին գտնվում արքայական քաղաքներից չորսը՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը և Վաղարշապատը, իսկ IV դ. հիմնվեցին երկու նոր քաղաքներ՝ Արշակավանը և Դվինը, որից վերջինը՝ դարձյալ Արարատյան դաշտավայրում:

Այս լայնատարած և բերքատու տարածքը՝ տասնյակ հազարավոր հեկտար մշակովի հողերով, որոնք ոռոգվում էին Արաքսից բերված ջրանցքների ջրերով, թագավորության գլխավոր տնտեսական կենտրոնն էր՝ «գլուխ աշխարհիս Հայոց»[30], և ապահովում էր խիտ բնակեցված արքայական քաղաքների, ինչպես նաև շրջակա ավանների ու գյուղական բնակավայրերի գոյությունը:

Քաղաքի կյանքը մեծապես կախված էր իր մերձակա, քաղաքի վարչական ենթակայության տակ գտնվող գյուղատնտեսական տարածքից, որը հունարեն կոչվում էր «խորա»[31]: Օրինակ՝ Արտաշատի «խորան» հայկական աղբյուրներում կոչվում էր «Ոստան Հայոց», իսկ հետագայում ստացավ «Ոստան Դընոյ» անվանումը՝ Դվինի վերելքով պայմանավորված[32]: Այն ներառում էր բազմաթիվ գյուղատիպ բնակավայրեր, որոնք պատկանում էին մայրաքաղաք Արտաշատին.

---

[24] S a r g s y a n. 1968, 43–50.

[25] Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. 1957, 335–340, П е р и х а н я н. 1956, 57–58; G a r s o ï a n. 1997, 77.

[26] Տե՛ս Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 192–193, 262–263, 284–285, 334–335, Փ ա ր պ ե ց ի. 1904, 20:

[27] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 218–219, 314–317:

[28] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 202–203, 292–293:

[29] Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս. 1983, 30–31:

[30] Փ ա ր պ ե ց ի. 1904, 11:

[31] Ք ո չ ա ր յ ա ն. 2025, 86–88:

[32] Ե ր ե մ յ ա ն. 1963, 49, 74:

«… և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գեւղս և զաւանս, որ շուրջ զնովաւ էին»[33]:

Ի տարբերություն Արշակունյաց հարստության կառավարման վաղ շրջանում հիմնադրված քաղաքային կենտրոնների՝ ինչպիսին էր Վաղարշ I-ի (117–140 թթ.) կողմից կառուցված Վաղարշապատը (Կայնեպոլիս)[34], Դվինի և Արշակավանի հիմնադրման պատճառներն էապես տարբերվում էին: Մովսես Խորենացին հայտնում է Դվինի հիմնադրման հարցում բնական միջավայրի փոփոխման ունեցած դերակատարության մասին՝ պայմանավորված Արտաշատի շրջակայքի անառողջ օդով. «… և օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանդահոտութեամբ փչէին», ինչը վկայում է ճահճացման մասին, ըստ երևույթին՝ Արաքս կամ Մեծամոր գետերի հունի փոփոխման հետևանքով[35]: Դա ստիպեց Խոսրով III-ին իր նոր նստավայրի համար ընտրել ավելի հարմար վայր: Արտաշատից ոչ հեռու գտնվող Դվին կոչվող բլրի գագաթին նա կառուցեց արքայական ապարանք՝ այնտեղ «կամավոր» վերաբնակեցնելով մայրաքաղաքի բնակչության մի մասին[36]: Սա երկրորդ դեպքն է, երբ Հայաստանի մայրաքաղաքի տեղափոխությունը պայմանավորված էր միջավայրային փոփոխություններով, իսկ առաջին վկայությունը վերաբերում է Երվանդ IV-ի (Ք. ա. մոտ 220–200 թթ.) կողմից արքունի նստավայրը Արմավիրից Երվանդաշատ տեղափոխելուն՝ Արաքս գետի հունի փոփոխությամբ պայմանավորված[37]:

Հնագիտական առումով արքայական նոր քաղաքը խիստ համեստ է թվում: Դվինում IV դ. մշակութային շերտերը շատ թույլ են արտահայտված, միակ՝ շատ թե քիչ նկատելի շինությունը համեմատաբար սահմանափակ չափերով բազիլիկ տիպի սյունազարդ եռանավ կառույցն էր՝ «գահանիստ դահլիճ» կամ, ավելի շուտ, եկեղեցի[38]: Սա վկայում է, որ արքայական այս ձեռնարկում, առնվազն քաղաքի կառուցման սկզբնական փուլում, ներդրվել են նյութական և մարդկային խիստ սահմանափակ միջոցներ[39]: Փավստոս Բուզանդը հայտնում է Գառնի ամրոցից Դվին կոչվող բլուրը ձգվող նորատունկ անտառում արքայական ապարանքներ կառուցելու մասին («զապարանսն արքունականս»), բայց չի նշում բուն քաղաքի կառուցման մասին[40]: Հետաքրքիր է, որ ո՛չ Փավստոս Բուզանդը, ո՛չ էլ Մովսես Խորենացին Դվինը չեն հիշատակում Մեծ Հայքի քաղաքների շարքում, որոնք բոլորն էլ ավերվել են սասանյան բանակների կողմից 367–368 թ.[41]: Ըստ երևույթին, IV դ. Դվինը որևէ նշանակալի դեր չի կատարել Հայաստանի քաղաքային կենտրոնների շարքում:

---

33 Եղիշէ. 1957, 67–69, 78–79:

34 Gnuni, Mkrtchyan, Tadevosyan. 2024, 236–241.

35 Zardaryan. 2024, 55–56.

36 Խորենացի. 1913, 265:

37 Խորենացի. 1913, 165:

38 Քալանթարյան, Ղաֆադարյան. 1990, 143–146: Հմմտ. Քոչարյան. 2025, 11, ծնթ. 19, 80–81:

39 Areshian. 2013, 154; Garsoïan. 1984–1985, 70.

40 Բուզանդ.1987, 32–33:

41 Բուզանդ. 1987, 264–267, Խորենացի. 1913, 300: Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի. 1985, 102–105:

Ինչ վերաբերում է Արշակավանին, այն հիմնադրել է Արշակ II-ը Այրարատ նահանգի հարավային գավառներից Կոգովիտում: Այստեղ արքան կառուցել է արքայական ապարանք՝ դաստակերտը վերածելով ավանի, ապա և՝ պարսպապատ քաղաքի, ուր հավաքվել է մեծաթիվ բնակչություն. «Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն»[42]:

Այս նախագծի իրականացումը նույնպես կարող էր ունենալ էկոլոգիական պատճառներ: Կոգովիտի ընտրությունը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված էր նրա բավարար ջրային պաշարներով (Գայլատու լիճը, այժմ՝ Բալըք Գեոլյու) և լճից սկիզբ առնող, դեռևս ուրարտական շրջանում կառուցված ոռոգման ընդարձակ ենթակառուցվածքների գոյությամբ[43]: Արքունի նոր քաղաքը, սակայն, ողբերգական ավարտ ունեցավ՝ կործանվելով մի քանի հայ նախարարների կողմից, ովքեր ընդդիմանում էին արքայի ներքին քաղաքականությանը[44]: Միևնույն ժամանակ, ըստ Փավստոս Բուզանդի, ժանտախտն էր, որ ոչնչացրեց քաղաքի բնակչությանը:

IV դ. արքայական նստավայրերի՝ ըստ էության հարկադիր տեղափոխությունները կարող են վկայել շատ ավելի խորքային երևույթի մասին: Այդ ձեռնարկումներում ներդրված միջոցները, հատկապես Արշակավան քաղաքի դեպքում՝ իր արքայական ապարանքով, կենտրոնական եկեղեցիով և պարսպապատերով, որը գտնվում էր Արարատյան դաշտի երկրագործական հողերից բավական հեռու, կարող են մատնանշել արքունի ոստանում ի հայտ եկած տնտեսական դժվարությունները, ինչով էլ, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր նստավայրի տեղափոխության անհրաժեշտությունը: Արշակ II-ի թագավորության տարիներին ժանտախտի բռնկումները կարող էին սովի հետևանք լինել, նույնիսկ եթե աղբյուրներում այդ մասին ուղղակի տվյալներ չկան: Արքայի վարած ներքին քաղաքականությունը, տնտեսական դժվարությունները, Հռոմեական ու Սասանյան կայսրությունների հետ Հայաստանի հարաբերություններում առաջացած խնդիրները հանգեցրին հակամարտության արքայական իշխանության և մի շարք նախարարների ու եկեղեցու միջև: Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի (353–373 թթ.) կամքով արքունիքի գլխավոր ներքինու՝ հայր մարդպետի սպանությունից հետո[45], ով արքայական ուժեղ իշխանության կողմնակից էր[46], Արշակ II-ը ոչնչացրեց մի քանի իշխանական տների անդամների, որոնք պատասխանատու էին Արշակավանի ավերման համար[47]: 364–368 թթ. հայ-պարսկական պատերազմ-

[42] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 288: Տե՛ս նաև Բ ու զ ա ն դ. 1987, 168–171:

[43] K u ş l u, Ş a h i n. 2009, 2110. Այդ ջրանցքները VII դարում դեռևս գործում էին (տե՛ս P r e i s e r - K a p e l l e r. 2024, 330):

[44] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 288–289:

[45] Բ ու զ ա ն դ. 1987, 180–183, Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ու ն ի. 1985, 98–101: Մարդպետության գործակալության մասին տե՛ս Գ և ո ր գ յ ա ն, Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. 2023, 129–157:

[46] Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. 2018ա, 90–92:

[47] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 294–295:

ների ժամանակ սասանյան բանակների ավերիչ արշավանքներից հետո իրավիճակն էլ ավելի վատթարացավ՝ հանգեցնելով բոլոր խոշոր քաղաքային կենտրոնների լայնածավալ ավերումների և Հայաստանից մեծաթիվ բնակչության տեղահանության:

Հայաստանը ճգնաժամի մեջ. Պապ արքայի ձեռնարկումները

Արշակ II-ի և Փառանձեմ թագուհու որդուն՝ Պապին, վաղ հայկական պատմագրությունը ներկայացնում է որպես բացառապես բացասական կերպարի: Իբրև թե մանկուց «ընծայված» լինելով դևերին՝ հայ պատմիչները արքային մեղադրում էին բարոյականության դեմ մեղքեր գործելու մեջ[48]: Պապին ուղղված մեղադրանքներից էր նաև Ներսես Ա կաթողիկոսի սպանությունը թունավորելու միջոցով[49], մի արարք, որը նա, հնարավոր է, երբեք էլ չէր գործել[50]: Պատանի արքայի նկատմամբ նման վերաբերմունքի պատճառը կարող էր լինել նրա ներքին քաղաքականությունը՝ թագավորությունը վերակազմակերպելու և արքայական իշխանությունը ամրապնդելու համար, իսկ այդ քայլերի առաջին հասցեատերը եկեղեցին էր:

Հայտնի է, որ արքայական իշխանության տնտեսական հիմքը վերականգնելու համար Պապը հրամայել էր հարքունիս բռնագրավել եկեղեցական հողատարածքների հինգ-յոթերորդ մասը, որոնք նրան շնորհվել էին Տրդատ III Մեծի կողմից IV դ. սկզբներին: Այդ ժամանակ հայոց եկեղեցու տնօրինության տակ էր գտնվում տասնհինգ գավառ երկրի տարբեր նահանգներում[51], որոնք զբաղեցնում էին մոտ 20–30 հազ. քառ. կմ ընդգրկող հսկայական տարածք: Եկեղեցու տիրույթներն իր հողային և մարդկային ռեսուրսներով միանգամայն համադրելի էին Այրարատի արքունի ոստանի տարածքների և ռեսուրսների հետ[52]: Պապը նաև վերացրեց եկեղեցու օգտին գանձվող հարկերն ու տուրքերը՝ «պտուղը» և «տասանորդը», հրամայեց փակել բոլոր կուսանոցները և ոչնչացնել աղքատանոցները, որոնք դեռևս պահվում էին արքայական կամ եկեղեցական հողերի հաշվին:

Մարդկային ռեսուրսների պակասը լրացնելու համար արքան հրամայեց բանակ զորակոչել հոգևորականության՝ զենք կրելու ունակ ազգականներին, որոնք նախկինում ազատված էին զինվորական ծառայությունից[53]: Այստեղ կարելի է հիշել Պապի ժամանակակցի՝ Վաղես կայսեր նմանատիպ գործողությունը, ով բանակի թվակազմի մշտական պակասի պատճառով մահվան սպառնալիքով հրամայել էր հոգևորականներին անցնել զինվորական ծառայության[54]:

---

[48] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 240–243, 328–329, Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 306:

[49] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 330–335, Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 305–306, Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ո ւ ն ի. 1985, 108–109:

[50] Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. 2018բ, 132–133:

[51] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 178–181:

[52] Տե՛ս H e w s e n. 1997, 133–137.

[53] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 348–353:

[54] L e n s k i. 2004, 95–103.

Պապի ձեռնարկումները վատթարացրին արքայական իշխանության և եկեղեցու միջև արդեն իսկ լարված հարաբերությունները, և չնայած որոշ հայ պատմիչներ Պապի գործունեությունը թվագրում են Ներսեսի մահից հետո՝ 373 թ.՝ իրականում դրանք իրականացվել են նրա կենդանության օրոք: Ամեն դեպքում հայտնի է, որ Ներսեսն արգելել էր արքային մուտք գործել եկեղեցի[55]: Պապն ինքը, հնարավոր է, արիոսականության հետևորդ էր[56]. միգուցե, այդ ուսմունքին ծանոթացել էր Փոքր Ասիայի հյուսիսում ընկած Նեոկեսարիա քաղաքում (հռոմեական Պոնտոս Պոլեմոնիակուս նահանգ) գտնվելու և ուսումնառության ընթացքում[57]: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ նա հեթանոսական կրոնի հետևորդ էր[58], մասնավորապես, Դիոնիսոսի պաշտամունքի հետևորդ, ինչպես իր մայրը՝ թագուհի Փառանձեմը[59]: Ամեն դեպքում, աղբյուրները մեղադրում են Պապին հին հայոց աստվածների պաշտամունքը խրախուսելու մեջ[60]: Մինչդեռ ժողովրդի լայն շերտերի կողմից հին հավատալիքներին վերադարձը կարող էր պայմանավորված լինել տևական տնտեսական դժվարություններով, ինչպես նաև քրիստոնեական կրոնից՝ ի դեմս Հայոց եկեղեցու, բնակչության հիասթափությամբ, որն անկարող էր գտնվել կանխելու ժողովրդին սպառնացող աղետները:

Հռոմեական զենքի օգնությամբ գահ բարձրացած Պապը փորձեց հավասարակշռել նաև արտաքին քաղաքականությունը և բանակցություններ սկսեց Սասանյան արքայից արքայի հետ: Կարճ ժամանակ անց պատանի արքան իրեն բավական զորեղ էր զգում՝ որպեսզի հռոմեացիներից պահանջեր տասներկու քաղաք, այդ թվում՝ Կեսարիան ու Եդեսիան և, եթե հավատանք աղբյուրներին, կայսերը սպառնար նույնիսկ պատերազմով[61]:

Կարճ ժամանակ անց, Վաղեսի հրամանով, Պապը սպանվեց հռոմեացի զորավար Տրայանոսի կողմից կազմակերպված խնջույքի ժամանակ: Վերջինս ջերմեռանդ քրիստոնյա էր[62] և, ըստ երևույթին, գործել է որոշ հայերի, հավանաբար՝ հոգևորականների օգնությամբ, ինչպես ակնարկում է հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելլինոսը[63]:

Պապի կողմից գահի տնտեսական հիմքը ամրապնդելու և աշխատուժի ու ռազմուժի պակասը լրացնելու միջոցառումները կարճաժամկետ արդյունք տվեցին: Արքայի սպանությունից մի քանի տարի անց սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանը՝ Պապի որդիների խնամակալն ու Հայաստանի ժամանակավոր կառավարիչը, հազիվ կարողացավ հավաքել 20 հազար մարդ. «... զօրավարն Հայոց Մանուել, և գումարէր զզօրսն իւր ըստ բռնշոյ ժամանակին որչափ և եկն ի ձեռն իւր ...»[64]:

[55] Բուզանդ. 1987, 328–329:
[56] Խորենացի. 1913, 294: Տե՛ս Garsoïan. 1997, 89–91.
[57] Ammianus. 1939, 81–82.
[58] Lenski. 2002, 180; Drijvers. 2016, 585.
[59] Manasseryan. 2009, 95.
[60] Բուզանդ. 1987, 350–353:
[61] Բուզանդ. 1987, 352–353: Տե՛ս նաև Lenski. 2002, 178, n. 143.
[62] Lenski. 2002, 178.
[63] Ammianus. 1939, 295.
[64] Բուզանդ. 1987, 378–379:

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2026 № 2

Ուշ Արշակունյաց շրջանում արքունի քաղաքների մի մասը էական անկում էր ապրել և վերածվել փոքր ավանների ու գյուղերի, օրինակ՝ Արտաշատը, իսկ մյուսներն ընդհանրապես դադարել էին գոյություն ունենալուց, այդ թվում՝ Երվանդաշատը և Զարիշատը, մինչդեռ մեկ այլ քաղաք՝ Զարեհավանը, երկար ժամանակ լքված էր[65]: Հատկանշական է, որ արքայական քաղաքներից Արմավիրը կորցրել էր իր նշանակությունը որպես արքունի նստավայր՝ դեռևս Արշակ II-ի գահակալության ժամանակ՝ հայ-պարսկական պատերազմներից առաջ[66]: Հետևաբար քաղաքային կյանքի անկումը և վերածննդի բացակայությունը չի կարող կապվել միմիայն պարսկական բանակների գործած ավերածությունների հետ[67]: Այդպիսի ավերածությունների Հայաստանն ականատես է եղել նախկինում ևս[68]: Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքները չէին և չեն կարող դիտվել որպես «օտարածին տարրեր» (ըստ Նինա Գարսոյանի տերմինաբանության)[69], իսկ քաղաքային վերածննդի բացակայությունը կարող էր ունենալ բոլորովին այլ պատճառներ:

Հայաստանում քաղաքային կյանքի անկումը կարող էր պայմանավորված լինել քաղաքների գյուղատնտեսական գոտիների՝ բնակչությանը պարենով ապահովելու անկարողությամբ, ինչը հանգեցնելու էր բնակավայրերի տարածքի նվազմանն ու բնակչության թվի էական անկմանը: Դա կարող է նաև վկայել արքայական ու քաղաքային հաստատությունների անկարողության մասին՝ ոռոգման ենթակառուցվածքները գործունակ պահելու հարցում: Արաքս գետի հունի փոփոխությունը, մթնոլորտային տեղումների կտրուկ նվազումն ու ջրի անբավարարությունը, երկարատև երաշտները կարող էին խոչընդոտել ուշ Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքների վերածնունդը:

Ինչպես երևում է, տնտեսական դժվարությունները հանգեցրել են պարենի պակասի և սովի, ինչպես քաղաքային, այնպես էլ երկրագործ բնակչության զանգվածային փախուստի և աշխատուժի պակասի, ռազմական ուժի անկման ու դրան հետևած քաղաքական ճգնաժամերի՝ խաթարելով իշխող արքայատան տնտեսական, ռազմական և գաղափարախոսական հիմքերը: Ահա թե ինչպես է Խորենացին նկարագրում Հայաստանում տիրող անիշխանությունը. «Ուստի աղմկավ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի,

---

[65] Саркисян. 1955, 61–62; Garsoïan. 1984–1985, 73–75.

[66] Խորենացի. 1913, 294–295:

[67] Այստեղ Դվինի դերը, որը վերելք էր ապրում հատկապես V դ. հետո, իր հասարակական կառույցներով, տաճարներով և ամուր ու ընդարձակ պարիսպներով, բացառություն է և պայմանավորված էր սասանյան կայսերական ազդակներով, այն է՝ քաղաքի կարգավիճակի փոփոխությամբ՝ որպես մարզպանական Հայաստանում հաստատված սասանյան վարչակազմի կենտրոնի և մարզպանի նստավայրի: Այս շրջանակում է տեղավորվում և հայոց կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը Դվին 484 թ.: Այս մասին տե՛ս Саркисян. 1955, 62; Garsoïan. 1984–1985, 73–74.

[68] Զորօրինակ՝ Արտաշատի ավերումները հռոմեական բանակների կողմից 59 և 163 թթ., ինչի մասին ամփոփ տե՛ս Hewsen. 1986, 654.

[69] Տե՛ս Garsoïan. 1984–1985, 82.

և հատեալ ճանապարհք ռամկաց, և ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր»[70]:

Եռամյա «բարեկարգության» բացակայությունը Հայաստանում վերաբերում է միջթագավորության շրջանին, բայց կասկած չկա, որ սա շատ ավելի մեծ ժամանակահատվածի՝ արքայատան անկման եզրափակիչ փուլի խտացված նկարագրություն է:

Երաշտի, սովի և համաճարակների վկայությունները հունա-հռոմեական և հայկական աղբյուրներում (IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկիզբ)

IV դ. երկրորդ կեսն աչքի է ընկնում Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներում երկարատև երաշտի, սովի և համաճարակների մասին վկայություններով: Մասնավորապես, հայտնի է, որ 368–370 թթ. հռոմեական Փռյուգիա և Կապադովկիա նահանգները՝ ընդհուպ մինչև Սիրիա, խիստ տուժել են սննդի պակասից՝ չորային ձմռան և գարնան պատճառով, որոնք այդ նահանգները թողեցին առանց բերքի[71]: Նույնը տեղի է ունեցել 372–373 թթ., ապա կրկնվել 384-385 թթ. Սիրիայում[72]: Անտիկ աղբյուրները վկայում են IV դ. վերջերին հյուսիսային Միջագետքում, V դ. սկզբներին կենտրոնական ու արևելյան Փոքր Ասիայում, ապա՝ 421–422 թթ. կրկին թերակղզու հյուսիսային շրջաններում (Պոնտոս և Պափլագոնիա) տիրող սովի մասին[73]: Ընդհանրապես IV դ. հարավսևծովյան հռոմեական նահանգներում սուր տնտեսական ճգնաժամ էր տիրում[74]: Արևելամիջերկրածովյան ավազանի երկրներում սննդի պակասի ու երաշտի բազմաթիվ վկայություններ նույնպես վերաբերում են 360–380-ական թվականներին[75]:

Միաժամանակ, աղբյուրները հաղորդում են Կապադովկիայում 373 թ. տեղ գտած մարդկանց և կենդանիների համաճարակի ու երաշտի մասին[76]: Համաճարակներ են վկայված Սիրիայում 384–385 թթ. և կրկին Կապադովկիայում՝ 405–407 թթ. սահմաններում[77]: Կիպրոսը ողջ IV դ. տառապել է տասնամյակներ տևող երաշտից և սովից[78]: Նույն դարում գրանցված սովի ու սննդի պակասի դեպքերի մեկ երրորդից ավելին, ինչպես նաև գրանցված համաճարակների կեսից ավելին, բաժին են ընկնում Հայաստանին հարակից շրջաններին՝ Փոքր Ասիային և Սիրիա-Միջագետքին[79]:

---

[70] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 332:

[71] L e n s k i. 2002, 253, 280, 388–389; H a r p e r. 2017, 170. Տե՛ս նաև X o p l a k i, L u t e r b a c h e r, L u t h e r et al. 2021, 551–555.

[72] L e n s k i. 2002, 280, n. 103, 390; H a r p e r. 2017, 183.

[73] S t a t h a k o p o u l o s. 2004, 215, 219–221, 227–228.

[74] K o c h. 2025.

[75] S t a t h a k o p o u l o s. 2004, 198–210.

[76] L e n s k i. 2002, 389–390.

[77] S t a t h a k o p o u l o s. 2004, 209–210, 221.

[78] H a l d o n, R o b e r t s, I z d e b s k i et al. 2014, 154 (Appendix I).

[79] S t a t h a k o p o u l o s. 2004, 32–34, Tables 2.4–2.5. Տե՛ս նաև H a l d o n, R o b e r t s, I z d e b s k i et al. 2014, 154–155 (Appendix I); M c C o r m i c k, B ü n t g e n, C a n e et al. 2012, 182, Figure 6; I z d e b s k i, P i c k e t t, R o b e r t s et al. 2016, 198–199, Figure 6, 201, Figure 8, 204.

350–420-ական թվականներին սով է վկայված Հռոմեական կայսրության այլ գոտիներում ևս[80]: Հատկապես Հռոմը IV դ. երկրորդ կեսին պարբերաբար տառապել է պարենի պակասից և սովից[81]: Հացահատիկի համար առավել բարձր գները Հռոմում վկայված են հենց 350–370-ական թվականների համար[82]: Հատկանշական է, որ Հռոմում մահացության կտրուկ աճ է գրանցվել 350–400 թթ. ընթացքում[83]: Վկայությունների մեծ մասը վերաբերում է երաշտի հետևանքով առաջացած սովին և պարենային ճգնաժամերին[84]:

Ինչ վերաբերում է հայ պատմագրությանը, ապա հայկական աղբյուրները IV դ., մասնավորապես, 360-ական թվականներին վերաբերող համաճարակի երկու դրվագ են պահպանել: Առաջին հիշատակությունն առնչվում է պաշարված Արտագերսին, որի պաշտպանները, ինչպես նաև այնտեղ ապաստանած բնակչությունը, ըստ Փավստոս Բուզանդի, զոհ են գնացել ամրոցում բռնկված համաճարակին[85]: Համաճարակի երկրորդ բռնկումը, որը հարվածել է թե՛ մարդկանց և թե՛ կենդանիներին, վերաբերում է Արշակավանին, որը ոչնչացրել է քաղաքի ողջ բնակչությանը: Փավստոս Բուզանդի վկայած ախտանշանները կարող են վերաբերել թե՛ ջրծաղիկին և թե՛ բուբոնային ժանտախտին. «Եւ յետ երից աւուրց անցանելոյ բանիցն ասացելոց ՚ի վերայ, որ խօսեցեալ եղեն ՚ի բերանոյն երանելոյն Ներսէսի, մատնեաց տէր զգեւղաքաղաքն զԱրշակաւանն ՚ի ձեռս հարուածոցն: Եւ սկսաւ հատանել զոր չարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանդ անուանեն. Ելանէր ՚ի վերայ մարդկանն և անասնոցն: Ոչ աւելի եղև հարուածոցն ՚ի վերայ նոցա քան զերիս աւուրս յերկարեցաւ, զի անմարդացաւ»[86]:

Արդյոք այս երկու բռնկումները տեղայի՞ն բնույթ ունեին, թե՞ փոխկապված էին՝ մնում է անհայտ: Համենայն դեպս, դրանք տեղի են ունեցել նույն ժամանակահատվածում՝ Արշակ II-ի թագավորության տարիներին: Բացի դրանից, աղբյուրներն անուղղակի վկայում են երկիրը համակած մեկ այլ համաճարակի մասին: Նկարագրելով Ներսես Ա Մեծի գործերը՝ աղբյուրը հայտնում է Արշակ II-ի թագավորության երրորդ տարում հայոց կաթողիկոսի ձեռնարկած քայլերի մասին՝ յուրաքանչյուր գավառում կառուցել աղքատանոցներ և բորոտանոցներ՝ բորոտների ու այլ հիվանդություններով տառապողների համար, որոնց սնունդն ապահովելու էին շրջակա ավանների ու ագարակների բնակիչները՝ առանց նրանց հետ անմիջական շփման մեջ մտնելու՝ կանխելու համար հիվանդության տարածումը[87]: Սա կարող է վկայել երկրում տիրող համաճարակների և եկեղեցական իշխանությունների ձեռնարկած քայլերի մասին՝ դրա հետագա տարածումը կանխելու նպատակով:

[80] Palanque. 1931, 355–356; Lenski. 2002, 278; Stathakopoulos. 2004, 187–228.

[81] Stathakopoulos. 2004, 28.

[82] Harper. 2017, 178, Figure 5.4.

[83] Harper. 2017, 172–173, Figure 5.3.

[84] Stathakopoulos. 2004, 37.

[85] Բուզանդ. 1987, 264–265:

[86] Բուզանդ. 1987, 176–177:

[87] Բուզանդ. 1987, 120–121, Խորենացի. 1913, 278–280:

Արդյո՞ք համաճարակների այս դրվագները երաշտի և սովի հետևանք էին: Զարմանալիորեն IV դ. հայկական աղբյուրներում սովի մասին վկայություններ չկան: Միևնույն ժամանակ, համաճարակից տուժածներին պետական կամ եկեղեցական հողերի միջոցներով անհրաժեշտ սնունդ տրամադրելու որոշումը հիշեցնում է հռոմեական կայսերական իշխանության քայլերը՝ եկեղեցական հաստատությունների միջոցով սատարել սննդի պակասից և հիվանդություններից տառապող բնակչությանը. այդպես էին վարվում, օրինակ, 333 թ.[88] հռոմեական արևելյան նահանգները՝ ներառյալ Կիլիկիան և Սիրիան ընդգրկած սովի ու համաճարակի ժամանակ: Հետաքրքիր է, որ, ինչպես նշում է Մովսես Խորենացին, Ներսես Մեծը վերոհիշյալ քայլերն իրականացրել է կայսրության օրինակով. «... քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին»[89]:

Ժողովուրդների գաղթերը IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին

Այս ժամանակաշրջանը նշանավորվեց նաև տարբեր ժողովուրդների զանգվածային գաղթերով, որոնց պատճառը, ինչպես աղբյուրներն են նշում, սովն էր:

376 թ. զրկանքների մատնված տասնյակ հազարավոր գոթեր, հետապնդվելով հեռավոր Արևելքից եկած քոչվոր հոների կողմից, ստիպված էին ապաստան խնդրել և հատել Հռոմեական կայսրության սահմանները ստորին Դանուբի շրջանում: Գաղթյալ բնակչության մեջ տարածված սովը և նրանց գերշահագործումը հռոմեական նահանգային իշխանությունների կողմից, ինչպես նաև հարկադիր զինվորական հավաքագրումները հանգեցրին գոթական մեծ ապստամբությանը, որի գագաթնակետը 378 թ. Ադրիանուպոլիսի ճակատամարտն էր: Այստեղ հռոմեական բանակը ծանր պարտություն կրեց[90]: 400 թ. հետո սկսվեց գոթական ներխուժումների նոր ալիք՝ այս անգամ Ալպերից դեպի հյուսիս ընկած հռոմեական նահանգներ: V դ. առաջին տասնամյակների ընթացքում տարբեր գերմանական ժողովուրդներ, ինչպես նաև էթնիկ այլ խմբեր, այդ թվում՝ հոները և հալանները (ալաններ)[91], տարածվեցին Հռոմեական կայսրության արևմտյան տարածքներում՝ Բրիտանիայից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա[92]:

Մոտավորապես նույն ժամանակ Հայաստանը ևս բախվեց հոների ներխուժումներին, որոնք արևելքից սպառնում էին թե՛ Հռոմեական և թե՛ Սասանյան կայսրություններին[93]: 395 թ. Հռոմեական կայսրության արևելյան նահանգներ

[88] Stathakopoulos. 2004, 62, 182–183.

[89] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 278–280:

[90] Hughes. 2013, 147–158, 165–203; Meier. 2019, 171–183.

[91] Bachrach. 1973; Alemany. 2000.

[92] Տե՛ս Heather. 1998, 487–515; Heather. 2010, 151–206, 221–227, Maps. 7–9; Heather. 2015, 209–229; James. 2015, 50–63; Meier. 2019, 302–307.

[93] Հոների վաղ պատմության մասին տե՛ս de la Vaissière. 2015, 175–192. Հոների՝ IV–V դդ. Հռոմեական և Սասանյան կայսրությունների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս Heather. 1995, 4–41; Heather. 2010, 207–

ներխուժած հոներն անցել էին հենց Հայաստանի տարածքով: Այնուհետև, շարժվելով Եփրատ ու Տիգրիս գետերի երկայնքով, հոների մեկ այլ ալիք հասավ մինչև Սասանյան կայսրության մայրաքաղաք Տիզբոն[94]: Հոնական ներխուժումները կրկնվեցին 397 և 398 թթ.: Հայկական աղբյուրները, լռելով այս իրադարձությունների մասին, հաղորդում են Սասանյան կայսրության արևելյան նահանգների ուղղությամբ հոների ներխուժումների մասին՝ նրանց հիշատակելով «քուշաններ» անունով[95]:

IV դ. երկրորդ կեսը հռոմեացիների և արաբական տարբեր ցեղերի, մասնավորապես, կայսրության ֆեդերատի կարգավիճակ ունեցող սարակենների միջև աճող լարվածության ժամանակաշրջան էր, որը 370–380-ական թվականներին վերաճեց ռազմական հակամարտության[96]: Անվտանգ չէր անգամ Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններում, որտեղ իսավրացիների՝ բազմիցս կրկնվող ապստամբությունները՝ 367–368, 375, ինչպես նաև 404–409 թթ., երկարաժամկետ խնդիր դարձան կայսերական իշխանության համար[97]: Սարակենների և իսավրացիների ապստամբությունները կարող էին պայմանավորված լինել նաև տնտեսական դժվարություններով[98], նույնիսկ եթե դրանք միշտ չէ, որ հիշատակվում են սկզբնաղբյուրներում[99]:

Վերը նշված զանգվածային գաղթերի և անկայունության պատճառը սովն էր: Գոթական ցեղերն արդեն իսկ զրկանքների մեջ էին նախքան Հռոմի սահմանները հատելը: Հոների տեղաշարժերը դեպի արևմուտք, որի հիմնական ալիքը թվագրվում է 350–370 թթ.[100], նույնպես սովի հետևանք էր[101]: IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին վկայված երաշտի, սովի և համաճարակների դեպքերը համընկնում են կլիմայական փոփոխությունների մի շրջափուլի, որը մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «Ուշ հռոմեական գերերաշտ» անվանումը:

221; Maas. 2015, 3–25; Payne. 2015, 282–299; Meier. 2019, 156–170; Манасерян. 2019; Preiser-Kapeller. 2021, 299–320; Hakenbeck, Büntgen. 2022, 876–886.

[94] Greatrex, Greatrex. 1999, 65–68; Meier. 2019, 298–302; Манасерян. 2019, 9–15; Morley. 2025, 545. Սկզբնաղբյուրների մասին տե՛ս նաև Greatrex, Lieu. 2002, 17–19.

[95] Բուզանդ. 1987, 314–317, 364–365: Հռոմեական աղբյուրների մասին տե՛ս նաև Potts. 2018, 287–290.

[96] Parker. 1986, 145–146; Lenski. 2002, 204–210.

[97] Lenski. 2002, 196–200; Hughes. 2013, 138–140.

[98] Ammianus. 1939, 81–82.

[99] Ամմիանոս Մարկելլինոսը, նկարագրելով իսավրացիների զինված ելույթները հարավային փոքր Ասիայում 354 թ., նշում էր, որ նրանք տառապել են սովից (տե՛ս Ammianus. 1982, 20–21):

[100] de la Vaissière. 2015, 185.

[101] Priscus. 2014, 68.

Կլիմայական փոփոխությունները IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին

II դ. կեսերը նշանավորեցին Ուշ Հոլոցենի կլիմայական շրջանի ավարտը, որը կոչվում էր «Հռոմեական կլիմայական օպտիմում» կամ «Հռոմեական ջերմային շրջան»: Սա ընդհանուր առմամբ տաք և խոնավ կլիմայական շրջան էր, որը գերիշխում էր Միջերկրածովյան ավազանում ու Մերձավոր Արևելքի մի հատվածում գրեթե չորս հարյուր տարի (Ք. ա. մոտ 200–150 – Ք. հ. 150–200 թթ.)[102]: V դ. կեսերից սկսվեց կլիմայական պեսիմումի մեկ այլ շրջան՝ այսպես կոչված, «ուշ անտիկ փոքր սառցե դարաշրջանը» (այլ կերպ անվանում են նաև «Վաղ միջնադարյան կլիմայական պեսիմում» կամ «Խավար դարի ցուրտ շրջան», մոտ 450–750 թթ.)[103]: 150-ից 450 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը համարվում է «անցումային» (այլ կերպ անվանում են «Ուշ հռոմեական կլիմայական անցում») և ընդգրկում է մեր կողմից քննարկվող ժամանակահատվածը[104]:

Անցումային այս շրջանն առանձնանում է անկայուն կլիմայով՝ դեպի վատթարացող պայմաններ փոփոխությամբ[105]:

Թե՛ գրավոր, թե՛ հնագիտական աղբյուրները վկայում են Փոքր Ասիայի շրջանների մեծ մասում IV դ. և V դ. առաջին կեսին ավելի ցուրտ ու չոր պայմանների հաստատման մասին[106]: Մասնավորապես, Սոֆուլար քարանձավի հոսանստվածքային և Նար ու Թեջեր լճերի նստվածքային տվյալները ցույց են տալիս թերակղզու հյուսիսային և կենտրոնական հատվածում մոտ 300–350 թթ. սկսած շատ ավելի չորային պայմանների հաստատումը: Այստեղ տեղումները հասել են նվազագույն մակարդակի 350–470 թթ. ընթացքում[107], իսկ չորային պայմանների

---

[102] McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 174–184; Harper. 2017, 39–54; Harper, McCormick. 2018, 33–34; Margaritelli, Cacho, Català et al. 2020, 5; Hu, Michel, Valensi et al. 2022.

[103] Büntgen, Myglan, Lyungqvist et al. 2016, 231–236; Büntgen, Crivellaro, Arseneault et al. 2022, 2336–2344; Harper, McCormick. 2018, 37–38; Margaritelli, Cacho, Català et al. 2020; Peregrine. 2020, 1643–1648. Միջերկրածովյան ավազանի Ուշ անտիկ շրջանի միջավայրային պատմության մասին՝ ընդարձակ գրականությամբ հանդերձ, տե՛ս McMahon, Sargent. 2019, 17–30, Eisenberg, Patterson, Kreiner et al. 2019, 31–50.

[104] Harper. 2019, 357.

[105] Harper. 2017, 14–15.

[106] Jones, Roberts, Leng et al. 2006, 361; England, Eastwood, Roberts et al. 2008, 1233; Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 189–208; Harper. 2017, 170; Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 537, 546, Figure 18.2. Տե՛ս նաև Haldon, Roberts, Izdebski et al. 2014, 124–127, Figure 1; Kaniewski, Paulissen, De Laet et al. 2007, 2212–2213; Telelis. 2008, 185, Figure 8; Manning. 2013, 163–164; Ocakoğlu, Dönmez, Akbulut et al. 2016, 217–218, Figure 12; Harper, McCormick. 2018, 30–33, Table 1.3; Labuhn, Finné, Izdebski et al. 2019, 248, 262, 265–266.

[107] Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 196–198, Figure 5, 204; Jacobson, Flohr, Gascoigne et al. 2021. Տե՛ս նաև Woodbridge, Roberts. 2011, 3386–3387, 3390; Kuzucuoğlu, Dörfler, Kunesch et al. 2011, 183,

գագաթնակետը եղել է մոտավորապես 400 թ. սահմաններում[108]: Փոքր Ասիայի հարավային շրջաններում չորային շրջան է գրանցվել նաև III–V դ. սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում[109]: Այս շրջանը, որը տևել է մոտ 100–150 տարի, Ադամ Իզդեբսկին ու նրա գործընկերներն անվանել են «Ուշ հռոմեական գերերաշտ»[110]:

Նմանատիպ միտում է նկատվում նաև Լևանտում: IV դ. Մեռյալ ծովի ջրերի բարձրանալուց հետո լճի մակարդակի կտրուկ անկում է դիտվում մոտավորապես 400 թ. հետո[111]: Նույն ժամանակահատվածում զգալիորեն նվազել են Գալիլեայի ծովի ջրերը[112]: Հաջորդ դարի կեսերին Իսրայելում տեղումները նվազել են ավելի քան 50 տոկոսով (մինչև 300–400 մմ)՝ համեմատած I դ. մակարդակի հետ: Տեղումների կտրուկ նվազման գագաթնակետերից մեկը ևս գրանցվել է մոտ 400 թ.: II դարից հետո ավելի չորային պայմանների անցնելու միտումը նկատվում է նաև Իսրայելի Սորեկ քարանձավի հոսանստվածքային շերտերի տվյալներում[113]:

IV–V դդ. Իսպանիայի մեծ մասում և Իտալիայում արձանագրվել է չորային պայմանների աճ[114]: 360-ական թվականների կեսերն առանձնանում են խիստ երաշտային պայմաններով, որոնց հաջորդած օտար ցեղերի ներխուժումները լրջորեն խաթարեցին հռոմեական տիրապետությունը Բրիտանիայում[115]: Ի տարբերություն դրա՝ նույն ժամանակահատվածում համեմատաբար ավելի ցուրտ և շատ ավելի խոնավ պայմաններ են գերակշռել Հյուսիսային ու Կենտրոնական Եվրոպայում, Բալկանների մեծ մասում[116] և Փոքր Ասիայի հարավ ու հյուսիսարևմտյան շրջաններում[117]:

Ավելին՝ կլիմայական պայմանների վատթարացում է արձանագրվում երկրագնդի այլ գոտիներում ևս: Արևելյան տափաստանային գոտում և Ալթայի լեռնաշղթայում իրականացված կլիմայական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս

185; Manning. 2013, 161–162; Roberts, Cassis, Doonan et al. 2018, 315–316, Figure 5.

[108] Harper, McCormick. 2018, 30, Figure 1.10.

[109] Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 546–547.

[110] Izdebski, Pickett, Roberts et al. 2016, 204–205.

[111] Bookman, Enzel, Agnon et al. 2004, 566–570, Figure 8; Rambeau, Black. 2011, 100; Decker. 2024, 229. Հմմտ. նաև Harper, McCormick. 2018, 36, 38 և ծնթ. 123.

[112] Giaime, Artzy. 2022, Figure 5.

[113] Orland, Bar-Matthews, Kita et al. 2009, 34; Xoplaki, Luterbacher, Luther et al. 2021, 550; Decker. 2024, 229. Տե՛ս նաև Gichon. 2002, 187, Table 1.

[114] Labuhn, Finné, Izdebski et al. 2019, 265. Տե՛ս նաև Hu, Michel, Valensi et al. 2022.

[115] Norman, Schwinden, Krusic et al. 2025.

[116] Büntgen, Tegel, Nicolussi et al. 2011, 580–581, Figure 4; McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 186; Harper. 2017, 169.

[117] Ülgen, Franz, Biltekin et al. 2012, 97; Jacobson, Flohr, Gascoigne et al. 2021.

ջերմաստիճանի անկում, երկարատև խիստ ձմեռներ և ցուրտ պայմանների հաստատում, որոնք գագաթնակետին են հասել մոտավորապես 350–370 թթ., ինչն էլ, ինչպես վերը նշվեց, հանգեցրել է հոների տեղաշարժերին դեպի արևմուտք[118]: Տիբեթական սարահարթը, Չինաստանի կենտրոնական շրջանները ականատես են եղել ամենադաժան, տասնամյակներ տևած երաշտին՝ մոտավորապես 340–380 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում[119]: Արդյոք սրանք տարածաշրջանայի՞ն, թե՞ փոխկապակցված գլոբալ երևույթներ էին՝ մնում է անհայտ: Ամեն դեպքում, արեգակնային ակտիվության անկումը մոտ 370-ից մինչև 435 թթ.[120], ինչպես նաև Ատլանտյան ռեժիմի փոփոխությունները[121] կամ էլ Նինյո երևույթների կտրուկ աճը Խաղաղ օվկիանոսում, որը գագաթնակետին հասավ մոտ 350 թ.[122], կարող են վկայել կլիմայական շատ ավելի լայն՝ համաշխարհային ընդգրկում ունեցող երևույթի մասին[123]:

Արդյո՞ք այս բոլոր տվյալները կիրառելի են նաև IV դ. երկրորդ կեսից մինչև V դ. սկզբի Հայաստանի համար: Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող հնակլիմայական տվյալները, անշուշտ, դեռևս անբավարար են: Ներկայումս հիմնական աղբյուր շարունակում են մնալ Վան և Ծովք լճերի նստվածքային տվյալները: Որոշ նոր տվյալներ են հայտնի ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքից, հիմնականում նրա հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան շրջաններից, ինչպես նաև հյուսիսարևմտյան Իրանի՝ Ուրմիա լճի շուրջ ընկած շրջաններից, որոնք նախկինում գտնվում էին հայոց Արշակունիների թագավորության կազմում:

Մասնավորապես, Վանա լճի ավազանի շրջանում չորային պայմանների աճ է նկատվում դեռևս 150 թ. սկսած՝ անցնելով ավելի չոր պայմանների մոտ 350 թ. հետո[124]: Այս տվյալները համապատասխանում են Տիգրիս գետի ակունքների շրջանում ընկած Ծովք լճի նստվածքային տվյալներին, որոնք կրկին ցույց են տալիս չորային պայմանների աճ՝ սկսած մոտ 350 թ.[125]: Ներկայիս Հայաստանի տարածքից (Շենկանի, Զարիշատ, Կալավանի Կարմիր լիճ և որոշ չափով նաև

[118] Schlütz, Lehmkuhl. 2007, 108, Figure 6, 114–115; Cook. 2013, 89–102; McCormick. 2013, 70–71; de la Vaissière. 2015, 189–190. Հոների հետագա ներհոսքը դեպի Կենտրոնական Եվրոպա V դ. առաջին կեսին համընկնում է Կարպատներում տիրող խիստ չորային շրջանի հետ, ուր հոներն այդ ընթացքում արդեն հաստատվել էին (տե՛ս Hakenbeck, Büntgen. 2022, 887–892):

[119] McCormick, Büntgen, Cane et al. 2012, 190; Cook. 2013, 89–92, Figure 1; Harper. 2017, 191–192; Harper, McCormick. 2018, 37.

[120] Manning. 2013, 133–134, Figure 9; Harper, McCormick. 2018, 19, Figure 1.1.

[121] Drake. 2017.

[122] Harper. 2017, 135, Figure 4.2, 163. Տե՛ս նաև Cook. 2013, 92–101.

[123] Տե՛ս Harper, McCormick. 2018, 14–20.

[124] Preiser-Kapeller. 2024, 332, Figure 12.7. Տե՛ս նաև Barlas Şimşek, Çağatay. 2018, 67.

[125] Biltekin, Eriş, Bulut. 2021, 78.

Վանեան) ստացված տվյալները վկայում են գերիշխող չորային պայմանների մասին Արշակունյաց դարաշրջանում՝ ընդհուպ մինչև 400 թ.[126]: Հյուսիսարևմտյան Իրանի Ուրմիա և Նեոր լճերի տվյալները նույնպես վկայում են ընդհանուր առմամբ ցուրտ ու չորային պայմանների մասին՝ մոտ 390 թ. սկսած, որոնք գերիշխել են մինչև V դ. կեսերը[127]: Ուրմիա լճի ջրերի ցածր մակարդակը նույնպես թվագրվում է այս ժամանակաշրջանով[128]: Կարելի է եզրակացնել, որ առկա տվյալները ցույց են տալիս քննարկվող ժամանակահատվածում Հայաստանում կլիմայական տեղաշարժերի ընդհանուր միտում՝ տեղումների նվազում և անցում դեպի ավելի չոր պայմաններ: Այս ամենը համահունչ է փոքրասիական ու լևանտյան՝ վերը ներկայացված հնակլիմայական տվյալներին, որոնք վկայում են IV դ. կեսերից սկսած Արևելամիջերկրածովյան ավազանում տիրապետող երկարատև երաշտային պայմանների մասին: Այս տվյալների համընկնումը չի կարող պատահական լինել[129]:

Այստեղ հավելենք նաև, որ Պատմահոր նշած կլիմայական անոմալ երևույթներից բացի, նման վկայություն է պահպանվել նաև Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն»-ում: Նկարագրելով Պապի հրամանով հայր մարդպետի սպանությունը՝ նա հայտնում է, որ «և էին աւուրք ձմերայնոյ, և սաստկացեալ կցեալ էր գետն Եփրատ»[130]: Գետերի ջրերի սառչելը հաճախ հանդիպող երևույթ է, բայց Եփրատի (իմա՝ Արածանիի կամ Արևելյան Եփրատի) սառչելը, թերևս, բավական անսովոր էր՝ մատնանշվելու համար պատմիչի կողմից, և կարող է վկայել ձմեռային անսովոր ցածր ջերմաստիճանների մասին:

Քննարկում

Հայոց պատմության հիմնարար հարցերը, ըստ էության, երբեք չեն քննարկվել կլիմայական և շրջակա միջավայրի ուսումնասիրությունների լույսի ներքո[131]: Պատմական իրադարձությունների և կլիմայական կամ շրջակա միջավայրի փոփոխությունների միջև փոխհարաբերության վերաբերյալ վերջին բանավեճերը, միևնույն ժամանակ, կասկածներ են առաջացնում և ստիպում են զգուշորեն վերաբերվել պատմության ու կլիմայի կապին[132]: Այստեղ կարելի է մեջբերել Քայլ Հարփերի «Հռոմի ճակատագիրը. կլիմա, հիվանդություն և կայսրության ավար-

[126] Cromartie, Blanchet, Barhoumi et al. 2020, Figure 7; Joannin, Ali, Ollivier et al. 2014, 79–80; Joannin, Capit, Ollivier et al. 2022; Robles, Peyron, Brugiapaglia et al. 2022.

[127] Talebi, Ramezani, Djamali et al. 2016, 49. Տե՛ս նաև Alinezhad, Ramezani, Djamali et al. 2021, 607.

[128] Matloubkari, Shaikh Baikloo Islam. 2022, 64–68; Sharifi, Djamali, Peterson et al. 2023. Հմմտ. նաև Jacobson, Gascoigne, Fleitmann. 2024, 1127–1143.

[129] Տե՛ս Barlas Şimşek, Çağatay. 2018, 67–69.

[130] Բուզանդ. 1987, 292–293:

[131] Տե՛ս Քոսյան, Գրեկյան. 2024:

[132] Տե՛ս Manning. 2025.

տը» (2017) աշխատությունը և Հռոմեական կայսրության համար գրանցված անկման գործընթացներում կլիմայի դերի վերաբերյալ բանավեճերը[133]: Այդուհանդերձ, անկման նմանատիպ գործընթաց՝ կլիմայական և շրջակա միջավայրի փոփոխությունների զգալի դերակատարությամբ, ինչպես փորձեցինք վերը ցույց տալ, նկատելի է նաև ուշ Արշակունյաց Հայաստանում:

Ավելի ցուրտ և չորային պայմանների հաստատումը տեսանելի է տարբեր հնակլիմայաբանական տվյալներում և դրսևորվել է հատկապես IV դ. երկրորդ կես – V դ. սկզբներին: Ըստ երևույթին, երկարատև չորային պայմանները կենսապահովման ճգնաժամ են առաջացրել Հայկական լեռնաշխարհի առավել զգայուն՝ ցածրադիր շրջաններում, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտում ու շրջակայքում, այն է՝ արքունի ոստանում: Այս գոտին կլիմայական առումով խիստ խոցելի է. այն կիսաանապատային տարածք է, որտեղ տարեկան տեղումները չեն գերազանցում 200–300 մմ-ը, իսկ երկրագործությունը բացառապես հիմնված է արհեստական ոռոգման վրա[134]:

Բացի այդ, ի տարբերություն ներկայիս Հայաստանի հյուսիսային, հյուսիսարևելյան ու հարավարևելյան շրջանների, որոնք գտնվում են Սև ու Կասպից ծովերի անձրևային գոտու ամենահեռավոր սահմաններում, Այրարատում և դեպի արևմուտք՝ Եփրատ գետը՝ Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանը ձգվող շրջաններում, տեղումների քանակը հիմնականում կախված է Ատլանտյան օվկիանոսում և Միջերկրական ծովում ձևավորվող արևմտյան ցիկլոններից[135]: Արևմուտքից արևելք ձգվող Արևելյան ու Ներքին Տավրոսի լեռնաշղթաները գործում են որպես բնական պատնեշ՝ կասեցնելով խոնավության ներթափանցումը, և զգալիորեն նվազեցնում են տեղումները բարձրավանդակի ներքին շրջաններում, մինչդեռ Պոնտոսի և Փոքր Կովկասի լեռները նույն դերն են խաղում լեռնաշխարհի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում: Ավելին, այսպես կոչված, «Հյուսիսատլանտյան տատանումը» լրացուցիչ ազդեցություն է ունենում տեղումների քանակի վրա՝ մեծապես ազդելով Տիգրիս և Եփրատ գետերի հոսանքի վրա[136]: Նույնը վերաբերում է նաև Արարատյան դաշտի համար ամենակարևոր ջրի աղբյուրը հանդիսացող Արաքսին: Վերջինս ձևավորվում է այն նույն ակունքային շրջանում՝ Վանա լճից հյուսիս, որտեղից սկիզբ են առնում Արևմտյան Եփրատը և Արածանին (Արևելյան Եփրատ): Սա կարող է բացատրել վերը նշված արևելամիջերկրածովյան և հայկական հնատվյալների միջև եղած կապը:

Երաշտը, ջրի պակասը, գետերի ցածր հոսքը կարող են անարդյունավետ դարձնել ոռոգման համակարգը[137]՝ էապես նվազեցնելով գյուղատնտեսական հո-

---

[133] Տե՛ս Erdkamp. 2019; Haldon, Elton, Huebner et al. 2018a; Haldon, Elton, Huebner et al. 2018b; Haldon, Elton, Huebner et al. 2018c.

[134] Գարբիելյան. 2000, 141:

[135] Türkeş. 1996, 1058–1059; Գաբրիելյան. 2000, 130–143, Barlas Şimşek, Çağatay. 2018, 57, 68–69.

[136] Cullen, deMenocal. 2000, 853–863.

[137] Արտաշատից գտնված հացահատիկային մնացորդների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այստեղ հավաքված բերքը հաճախ է ենթարկվել ջրի պակասի հարուցած խնդիրների (տե՛ս Orendi. 2024, 203):

ղերի արտադրողականությունը: Դա խնդիրներ էր առաջացնելու մեծ թվով բնակչության կենսապահովման համար: Արդյունքում՝ խիտ բնակեցված նախկին քաղաքային կենտրոնները կորցնում են իրենց բնակչությունը, նվազում է քաղաքների տնտեսական, առևտրա-արհեստագործական նշանակությունը և, ի վերջո, դրանք կամ վեր են ածվում փոքր գյուղատիպ բնակավայրերի կամ ընդհանրապես լքվում են:

Ակնհայտ է, որ անկման և ապաբնակեցման երևույթները ներառել են ոչ միայն գահին, այլև՝ ինչ-որ չափով, իշխող նախարարական վերնախավին և եկեղեցուն պատկանող հողերը: Շեների բնակչության՝ շինականների ու ռամիկների, ինչպես նաև հողին ամրացված կախյալ բնակչության՝ մշակների փախուստը խոսում է դրա օգտին: Արշակավանի դեպքը, որտեղ արքայական իշխանությունը փորձեց հավաքել այդ փախստականներին՝ արտոնություններ տրամադրելով նրանց, դրա ակնհայտ օրինակն է[138]:

Միևնույն ժամանակ, կլիմայական և կամ շրջակա միջավայրի փոփոխությունները, կարծես, սահմանափակ ազդեցություն են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի բարձրադիր վայրերում ընկած իշխանությունների վրա, ինչպիսիք են լեռնաշղթաներով կտրտված Սյունիքը կամ Արևելյան Տավրոսի լեռնային շրջաններում ընկած Ծոփքը, Աղձնիքը և Կորդուքը՝ ցածրադիր գոտիների համեմատությամբ տարբերվող կլիմայական պայմաններով և շատ ավելի դիվերսիֆիկացված երկրագործական-անասնապահական տնտեսությամբ: Այստեղ վարելահողերի պակասը և, ընդհակառակը, ջրի ու այլ բնական ռեսուրսների բավարար քանակը, ինչպիսիք են բարձրլեռնային արոտավայրերը, տեղական լեռնային համայնքները դարձնում են պակաս զգայուն այն փոփոխությունների նկատմամբ, որոնց բախվել էր Հայաստանի ցածրադիր շրջանների բնակչությունը:

Պետական հողերի արտադրողականության անկումն ազդում է մանր ազնվականության՝ ազատների վրա, որոնք արքունի բանակի համալրման հիմնական աղբյուրն էին: Ըստ երևույթին, արքայական իշխանությունը դեռևս Պապի գահակալության տարիներին, եթե ոչ ավելի վաղ[139], բախվել է աշխատուժի լուրջ պակասի: Բացի դա, այն փաստը, որ մի քանի կայաններ՝ Այրարատի արքունի ոստանում սփռված ամրացված ռազմական բնակավայրեր, խաղաղ լքվել էին[140], կարող է վկայել ապաբնակեցման ավելի շատ տնտեսական, քան ռազմական, քաղաքական պատճառների մասին:

Հայաստանում քաղաքական կենտրոնացվածությունը փոխկապված էր իշխող հարստության ռազմական ուժի հզորության հետ: Ունենալով ուժեղ բանակ, որը թվապես գերազանցում էր ավագ նախարարների ուժերից յուրաքանչյուրին,

---

[138] Մովսես Խորենացին հստակ նշում է, որ նրանք նախարարներին պատկանող կախյալներ էին («ծառայից իւրեանց»): Տե՛ս Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 289: Տե՛ս նաև С а р к и с я н. 1955, 59–61.

[139] Համտ. Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 246–253:

[140] Տե՛ս, օրինակ, Զաքարի Բերդը, որը Արշակունյաց շրջանում կառուցված նման ռազմական բնակավայրերից մեկն էր (А с а т р я н. 2005, 73): Համտ. նաև A r e s h i a n. 2013, 155.

Արշակունի արքաները կարողանում էին պահպանել իշխանության կառուցվածքն ու քաղաքական համակարգը՝ ճնշելով խոշոր ապստամբությունները և երկար ժամանակով ապահովելով գահի կայունությունն ու թագավորրության տարածքային ամբողջականությունը: Հետագա արքաներն անզոր էին կանխելու տրոհման գործընթացը[141]:

Ռազմական ուժի զգալի անկումը, հատկապես IV դ. վերջին քառորդում, լրջորեն վնասեց իշխող հարստության բարձր հեղինակությանը և արքաներին դարձրեց անզոր իրենց իսկ երկրի նախարարների առջև: Այս ժամանակաշրջանի աղբյուրներում սպարապետների անունների բացակայությունը պատահականություն չէ: Հայաստանում ուժերի հավասարակշռության փոփոխությունը նկատվում է Մովսես Խորենացու այն վկայության մեջ, որտեղ Պատմահայրը նկարագրում է որոշ նախարարների կողմից հարստության վերջին արքաների նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքը: Միաբանվելով՝ Հայաստանի ավագ նախարարները պահանջեցին Իրանի և ոչ-Իրանի արքայից արքա Բահրամ (Վահրամ/Վռամ) V Գուրից (420–438 թթ.) գահընկեց անել Արտաշես III-ին՝ հայոց գահին Արշակունյաց հարստության վերջին ներկայացուցչին[142]: Իշխանությունը մասնատվեց նախարարների, եկեղեցու և Սասանյան արքունիքի միջև, որին ներկայացնում էին մարզպանները՝ արքայից արքաների զինվորական տեղապահները մարզպանական Հայաստանում:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Արշակունյաց Հայաստանի թագավորրության անկումը կարելի է դիտարկել որպես մի քանի գործոնների համադրություն, այդ թվում՝ կլիմայի փոփոխության հետևանքով սաստկացած երաշտներ, սով և համաճարակներ, բնակչության զանգվածային փախուստներ և աշխատուժի, զինուժի պակաս, ինչպես նաև ավերիչ պատերազմներ: Եվ նույնիսկ եթե կլիմայական՝ միջավայրային փոփոխությունները և տնտեսական անկումը չհանգեցրին հայկական հասարակության լիակատար փլուզմանը, ապա դա բավականաչափ ուժեղ էր գահի տնտեսական և ռազմական հենքը խաթարելու տեսանկյունից՝ աստիճանաբար հանգեցնելով իշխող հարստության անկմանը:

Քաղաքական անկայունություն էր տիրում նաև Սասանյան տերության մեջ: Դրա դրսևորումն էր այն փաստը, որ 379–399 թթ. իշխող մի քանի արքայից արքաներ գահընկեց արվեցին կամ սպանվեցին պալատական հեղաշրջումների հետևանքով[143]: Այս նույն շրջանում՝ 395 թ., Հռոմեական կայսրությունը բաժանվեց երկու հատվածի, որին հաջորդեց նախ՝ Հռոմի գրավումը 410 թ. գերմանական վեստգոթերի կողմից, ապա և՝ կայսերական իշխանության վերացումը Արևմտյան Հռոմեական կայսրությունում 476 թ[144]: Արևելյան Հռոմեական (Բյուզանդական) կայսրությունը V դ. մուտք գործեց սպառված ռեսուրսներով և ստիպ-

[141] Բ ո ւ զ ա ն դ. 1987, 398–401:
[142] Խ ո ր ե ն ա ց ի. 1913, 346–349, Փ ա ր պ ե ց ի. 1904, 19–25:
[143] Տե՛ս M o s i g - W a l b u r g. 2010, 133–158.
[144] H e a t h e r. 2000, 25–27.

ված էր սահմանափակել իր շահերը Արևելքում: Սա V դ. բացեց նոր, գրեթե «խաղաղ» էջ Արևելահռոմեական ու Սասանյան կայսրությունների հարաբերություններում[145]: Հայ Արշակունիների հարստության վերջին ներկայացուցչի հեռացումը գահից և թագավորության լուծարումը հունա-հռոմեական աղբյուրների համար այդպես էլ մնաց աննկատ[146]:

Երվանդ Գրեկյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի և հին Առաջավոր Ասիայի պատմություն ու պատմական աշխարհագրություն, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, հոգևոր մշակույթ, հնագիտություն և հնամիջավայր: Հեղինակ է 1, համահեղինակ՝ 3 մենագրության և 100-ից ավել հոդվածի:
ORCID:0009-0001-4530-1937. ervandgr@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց / Ագաթանգեղոս. Հայոց պատմություն. Քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ [Agathangelos, History of Armenia. Critical Text by G. Ter-Mkrtchyan and S. Kanayants, Modern Armenian Translation with Commentaries by A. Ter-Ghevondyan, 1983. Yerevan, YSU Publishing House, 700 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 639 էջ [Adontz N. 1987, Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 693 p. (in Armenian)]:

Գաբրիելյան Հ. Կ. 2000, Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 376 էջ [Gabrielyan H. K. 2000, The Armenian Highlands. Yerevan, YSU Publishing House, 376 p. (in Armenian)]:

Գևորգյան Հ., Խաչատրյան Հ. 2023, Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 35, էջ 129–157 [Gevorgyan H., Khachatryan H. 2023, The Office of Mardpetut‘yun and the Mardpet Official. – “Banber Matendarani”, № 35, pp. 129–157 (in Armenian)]:

Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին: Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 224 էջ [Yeghishe, On Vardan and the Armenian War. Critical Edition by E. Ter-Minasean. Yerevan, 1957, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 224 p. (in Armenian)]:

Երեմյան Ս. Տ. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական

[145] Տե՛ս, օրինակ, B ö r m. 2016, 624, 630–633.
[146] T r a i n a. 2011, 5–6.

հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 154 էջ [Yeremyan S. T. 1963, Armenia according to "Ashkharhatsuyts" (Attempt at Reconstructing of the VII Century Armenian Map based on Modern Cartographic Basement). Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of the ASSR, 154 p. (in Armenian)]:

Երեմյան Ս. Տ. 1984, Մեծ Հայքի թագավորության տրոհումն ու անկումը. – «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 111–125 [Yeremyan S. T. 1984, The Disintegration and Decline of the Kingdom of Greater Armenia, History of the Armenian People, V. 2, Armenia in the Period of Early Feudalism. Yerevan, Publishing House of the Acvademy of Sciences of the ASSR, pp. 111-125 (in Armenian)]:

Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց: Բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան, Երևան, 1985, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ [Tovma Artsruni and Anonymous, History of the House of Artsruni, Publication, Translation into Modern Armenian and Commentaries by V. M. Vardanyan. 1985. Yerevan, YSU Publishing House, 560 p. (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2018ա, Արշակ Բ-ի պայքարը հայոց թագավորության ամրապնդման և պահպանման համար IV դ. 50-60-ական թթ, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), Գիրք Առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., էջ 71–113 [Harutyunyan B. 2018a, The Struggle of Aršak II for Strengthening and Preserving the Kingdom of Armenia in the 50–60s of the IV Century AD, ''History of the Armenian People'', V. 2, The Middle Ages (IV Century – First Half of the XVII Century), Book One (Beginning of the IV Century – Middle of the IX Century). Yerevan, "Zangak" Publishing House, pp. 71–113 (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2018բ, Հայաստանը Պապ թագավորի օրոք, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), Գիրք Առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., էջ 114–143 [Harutyunyan B. 2018b, Armenia during the Reign of King Pap, ''History of the Armenian People'', V. 2, The Middle Ages (IV Century – First Half of the XVII Century), Book One (Beginning of the IV Century – Middle of the IX Century). Yerevan, "Zangak" Publishing House, pp. 114–143 (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2018գ, Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. վերջին և V դ. առաջին երեսնամյակին, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), Գիրք Առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., էջ 144–166 [Harutyunyan B. 2018b, The Kingdom of Greater Armenia at the End of the IV Century – in the First Thirties of the V Century AD. – ''History of the Armenian People'', V. 2, The Middle Ages (IV Century – First Half of the XVII Century), Book One (Beginning of the IV Century – the Middle of the IX Century). Yerevan, "Zangak" Publishing House, pp. 144–166 (in Armenian)]:

Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն. Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան: Պատմագիրք Հայոց ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց ի ձեռն բանասիրաց հայոց: Հատոր Առաջին, Գիրք Չորրորդ. Ղազար Փարպեցի, Տփղիս, 1904, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, ԺԶ+215 էջ [Ghazar Pharpetsi, History of the

Armenians and a Letter to Vahan Mamikonean. Studied by G. Ter-Mkrtchean and St. Malkhasean. Armenian Chronography Published by the Armenian Philologists by Way of Comparison of the Manuscripts. V. I, Book IV: Ghazar Pharpetsi. Tiflis, 1904, Mnatsakan Martiroseants' Printing. XVI+215 p. (in Armenian)]:

Մանանդյան Հ. 1934, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջան), Յերևան, Հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, 340 էջ [Manandyan H. 1934, Feudalism in Ancient Armenia (Arsacid and Marzpanate Periods). Yerevan, Publication of the Melkonyan Fund, 340 p. (in Armenian)]:

Մանանդյան Հ. 1957, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա. Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև մարզպանության շրջանը (I–V դդ.), Երևան, Հայպետհրատ, 462 էջ [Manandyan H. 1957, Critical Review of the History of the Armenian People, V. 2, part 1: From the Rise of Arsacids to the Marzpanate Period (I-IV Centuries). Yerevan, Haipethrat, 462 p. (in Armenian)]:

Մանասերյան Ռ. Լ. 1997, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, «Արեգ» հրատ., 215 էջ [Manaseryan R. L. 1997, Armenia from Artavazd to Trdat the Great. Yerevan, "Areg" Publishing House, 215 p. (in Armenian)]:

Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան: Պատմագիրք Հայոց ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց ի ձեռն Գ. Տէր-Մկրտչեան, Ստ. Մալխասեանց, Ստ. Կանայեանց, Մ. Աբեղեան, Ս. Յարութիւնեան եւ այլոց: Ընդ վերակացութեամբ Ստ. Մալխասեանց, Հատոր Երկրորդ, Գիրք Առաջին, Էջմիածին – Տփղիս, 1913, Հրատարակութիւն Ս. Էջմիածնի, ԿԳ+396 էջ [History of the Armenians by Movses Khorenatsi. Studied by M. Abeghean and S. Harutiunean. Armenian Chronography Published by the Method of Comparing the Manuscripts by G. Ter-Mkrtchean, St. Malkhaseants, St. Kanayeants, M. Abeghean, S. Harutiunean et al. Edited by St. Malkhaseants. V. II, Book I. Etchmiadzin – Tiflis, 1913, Press of Holy Etchmiadzin, LXIII+396 p. (in Armenian)]:

Յակոբեան Ա. 2011, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ». – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), № 169/3–4, էջ 485–550 [Hakobyan A., 2011, "The Gahnamak of Armenian Azats and Tanutērs" and "Zōranamak". – "Bazmavep" (Venetian), № 169/3–4, pp. 485–550 (in Armenian)]:

Սարգսյան Գ. Խ. 1997, Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությամբ. – ՊԲՀ, № 1, էջ 119–130 [Sargsyan G. Kh. 1997, The "Lament" of Movses Khorenatsi with New Interpretation. – HPhJ, № 1, pp. 119–130]:

Վարդանյան Ա. 2023, Վարդան Մամիկոնյանի գործունեությունը 415-442 թթ. – ԼՀԳ, № 3, էջ 75–85 [Vardanyan A. 2023, Activities of Vardan Mamikonyan in 415-442. – HSS № 3, pp. 75–85 (in Armenian)]:

Փաւստոսի Բիւզանդաւոյ Պատմութիւն Հայոց. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ [Phavstos Buzand, History of Armenia, The Original Text by K. Patkanyan, Translation and Commentaries by S. Malkhasyants. 1987. Yerevan, YSU Publishing House, 456 p. (in Armenian)]:

Քալանթարյան Ա. Ա., Ղաֆադարյան Կ. Կ. 1990, Դվինի վաղմիջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության ժամանակագրության որոշ հարցեր. – ՊԲՀ, № 1, էջ 139–151 [Kalantaryan A. A., Ghafadaryan K. K. 1990, Some Questions on Chronology of the Early Medieval Monumental Architecture of Dvin. – HPhJ, № 1, pp. 139–151 (in Armenian)]:

Քոչարյան Գ. Գ. 2025, Դվին V. Անտիկ Դվին, 1986–2013 թթ. պեղումները. – Հնագիտական պեղումները Հայաստանում № 26, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 176 էջ [Kocharyan G. G. 2025, Dvin V. Dvin of the Classical Period: Excavations of 1986-2013. – Archaeological Excavations in Armenia № 26. Yerevan, IAE Publishing House, 176 p. (in Armenian)]:

Քոսյան Ա. Վ., Գրեկյան Ե. Հ. 2024, Հայկական լեռնաշխարհի միջավայրային պատմությունը. Շրջակա միջավայր, կլիմայական փոփոխություններ և քաղաքակրթական գործընթացներ (Ք. ա. X–I հազարամյակներ), Երևան, ՀԱԻ հրատ., 408 էջ [Kosyan A. V., Grekyan Y. H. 2024, The Environmental History of the Armenian Highland. Natural Environment, Climate Changes, and Civilizational Processes (X – I Millennia BC). Yerevan, IAE Publishing House, 408 p. (in Armenian)]:

Асатрян Е. 2005, Закари берд (Результаты раскопок), Археологические раскопки в Армении № 19. Ереван, Издательтво «Гитутюн» НАН РА, 107 с. + 110 с. илл. [Asatryan E. 2005, The Fortress of Zakar (Results of Excavations), Archaeological Excavations in Armenia № 19. Yerevan, Publishing House "Gitutyun" NAS RA, 107 p. + 111 p. ill. (in Russian)].

Манасерян Р. Л. 2019, Гунны в отношениях с Ближним Востоком и Римским Западом (Новая Византийская библиотека. Исследования). Санкт-Петербург, изд. «Алетейя», 118 с. [Manaseryan R. L. 2019, The Huns in Relations with the Near East and the Roman West (The New Byzantine Library. Study). St-Petersburg, "Alatheia" Publishing House, 118 p. (in Russian)].

Периханян А. Г. 1956, Древнеармянские востаники (В связи с вопросом о формах землевладения). – «Вестник древней истории» (Москва), № 2, с. 44–58 [Perikhanyan A. G. 1956, Ancient Armenian Vostaniks (In connection with the Question of the Forms of Landholding). – "Jurnal of Ancient History" (Moscow), № 2, pp. 44–58 (in Russian)].

Саркисян Г. Х. 1955. Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.). – «Вестник древней истории», № 3, с. 48–62. [Sarkisyan G. Kh. 1955, From the History of the Urban Community in Armenia (IV c. AD). – "Jurnal of Ancient History" (Moscow), № 3, pp. 48–62 (in Russian)].

Alemany A. 2000, Sources on the Alans. A Critical Compilation. – "Handbook of Oriental Studies, Section 8: Central Asia 5", "Brill" Publishing House, 461 p.

Alinezhad K., Ramezani E., Djamali M., Sharifi A., Naqinezhad A., Aubert C., Gandouin E., Pourmand A. 2021, Lake Neor Reveals How Mountain Vegetation Responded to 7000 Years of Hydroclimate Variability in Northwestern Iran. – "Journal of Quaternary Science", № 36/4, pp. 598–610.

Ammianus Marcellinus, with an English translation by J.C. Rolfe, in three volumes. V. I (The Loeb Classical Library). Cambridge, Mass. London, 1982, "Harvard University Press", "William Heinemann", XLIX+582 p.

Ammianus Marcellinus, with an English translation by J.C. Rolfe, in three volumes. V. II (The Loeb Classical Library). Cambridge, Mass. London, 1984, "Harvard University Press", "William Heinemann", VII+683 p.

Ammianus Marcellinus, with an English translation by J. C. Rolfe, in three volumes. V. III (The Loeb Classical Library), Cambridge, Mass. London, 1939, "Harvard University Press", "William Heinemann", IX+602 p.

Areshian G. E. 2013, Sasanian Imperialism and the Shaping of Armenian Identity: Interdisciplinary Verification and Ambivalence of Empire-Nation Relationship. – "Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology, Anthropology, and History (Ideas, Debates, and Perspectives 7)". Los Angeles, "Cotsen Institute of Archaeology Press", pp. 146–163.

Bachrach B. S. 1973, A History of the Alans in the West from Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages. Minneapolis, "University of Minnesota Press", XVI+161 p.

Barlas Şimşek F., Çağatay M. N. 2018, Late Holocene High Resolution Multi-Proxy Climate and Environmental Records from Lake Van, Eastern Turkey. – "Quaternary International", № 486, pp. 57–72.

Biltekin D., Eriş K. K., Bulut S. 2021, Anthropogenic Influences and Climate Changes in Lake Hazar (Eastern Turkey) during the Late Holocene. – "Quaternary International", № 583, pp. 70–82.

Blockley R. C. 1992, East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius (ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 30). Leeds, "Francis Cairns", XIII+283 p.

Bookman (Ken-Tor) R., Enzel Y., Agnon A., Stein M. 2004, Late Holocene Lake Levels of the Dead Sea. – "Geological Society of America Bulletin", № 116/5-6, pp. 555–571.

Börm H. 2016, A Threat of Blessing? The Sasanians and the Roman Empire. – "Diwan. Studies in the History and Culture of the Ancient Near east and the Eastern Mediterranean / Untersuchungen zu Geschichte und Kultur des Nahen Ostens und des östlichen Mittelmeerraumes im Altertum. Festschrift für Josef Wiesehöfer zum 65. Geburstag". Duisburg, "Wellem Verlag", pp. 615–646.

Büntgen U., Tegel W., Nicolussi K., McCormick M., Frank D., Trouet V., Kaplan J. O., Herzig F., Heussner K.-U., Wanner H., Luterbacher J., Esper J. 2011, 2500 Years of European Climate Variability and Human Susceptibility. – "Science", № 331 (6017), pp. 578–582.

Büntgen U., Myglan V. S., Lyungqvist F. Ch., McCormick M., Di Cosmo N., Sigi M., Jungclaus J., Wagner S., Krusic P. J., Esper J., Kaplan J. O., de Vaan M. A. C., Luterbacher J., Wacker L., Tegel W., Kirdyanov A. V. 2016, Cooling and Societal Change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD, – "Nature Geoscience", № 9, pp. 231–236.

Büntgen U., Crivellaro A., Arseneault D., Baillie M., Barclay D., Bernabei M., … Piermattei A. 2022, Global Wood Anatomical Perspective on the Onset of the Late Antique Little Ice Age (LALIA) in the Mid-6th Century CE. – "Science Bulletin", № 67/22, pp. 2336–2344.

Cook E. R. 2013, Megadroughts, ENSO, and the Invasion of Late-Roman Europe the Huns and Avars. – “The Ancient Mediterranean Environment between Science and History” (Columbia Studies in the Classical Tradition 39), “Brill” Publishing House, pp. 89–102.

Cromartie A., Blanchet C., Barhoumi Ch., Messager E., Peyron O., Ollivier V., Sabatier P., Etienne D., Karakhanyan A., Khatchadourian L., Smith A. T., Badalyan R., Perello B., Lindsay I., Joannin S. 2020, The Vegetation, Climate, and Fire History of a Mountain Steppe: A Holocene Reconstruction from the South Caucasus, Shenkani, Armenia. – “Quaternary Science Reviews”, № 246, article № 106485.

Cullen H. M., deMenocal P. B. 2000, North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow. – “International Journal of Climatology”, № 20, pp. 853–863.

de la Vaissière É. 2015, The Steppe World and the Rise of the Huns. – “The Cambridge Companion to the Age of Attila”. New York, “Cambridge University Press” Publishing House, pp. 175–192.

Decker M. J. 2024, Continuities and Discontinuities in the Agriculture of the Levant in the Late Antique and Early Islamic Period. – “A Companion to the Environmental History of Byzantium” (Brill’s Companions to the Byzantine World 13). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 227–250.

Drake B. L. 2017, Changes in North-Atlantic Oscillation Drove Population Migrations and the Collapse of the Western Roman Empire. – “Scientific Reports”, № 7, article № 1227.

Drijvers J. W. 2016, Ammianus Marcellinus, King Pap and the Dominance over Armenia. – “Diwan. Studies in the History and Culture of the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean / Untersuchungen zu Geschichte und Kultur des Nahen Ostens und des östlichen Mittelmeerraumes im Altertum. Festschrift für Josef Wiesehöfer zum 65. Geburstag”. Duisburg, “Wellem Verlag” Publishing House, pp. 571–590.

Eisenberg M., Patterson D. J., Kreiner J., Arnold E. F., Newfield T. P. 2019, The Environmental History of the Late Antique West: A Bibliographic Essay. – “Environment and Society in the Long Late Antiquity” (Late Antique Archaeology 11–12), “Brill” Publishing House, pp. 31–50.

England A., Eastwood W. J., Roberts C. N., Turner R., Haldon J. F. 2008, Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake. – “The Holocene”, № 18/8, pp. 1229–1245.

Erdkamp P. 2019, War, Food, Climate Change, and the Decline of the Roman Empire. – “Journal of Late Antiquity”, № 12/2, pp. 422–465.

Eusebius 1932 (reprinted 1942), The Ecclesiastical History, Volume 2: Books 6–10. Translated by J.E.L. Oulton (Loeb Classical Library 265). London – Cambridge, Mass, “William Heinemann”, “Harvard University Press” Publishing House, VII+491 p.

Garsoïan N. G. 1984–1985. The Early-Medieval Armenian City: An Alien Element? – “Journal of the Ancient Near Eastern Society”, № 16–17, pp. 67–83.

Garsoïan N. G. 1997, The Aršakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428). – “The Armenian People from Ancient to Modern Times, V. I. The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century”. New York, “St. Martin’s Press”, pp. 63–94.

Giaime M., Artzy M. 2022, Using Archaeological Data for the Understanding of Late-Holocene Sea of Galilee’s level Fluctuations. – “Scientific Reports”, № 12, article № 9775.

Gichon M. 2002, 45 Years of Research on the Limes Palaestinae – the Findings and Their Assessment in the Light of the Criticism Raised (C1st – C4th). – “Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)” (British Archaeological Reports, International Series 1084(I)), V. I, “BAR Publishing”, pp. 185–206.

Gnuni A., Mkrtchyan L., Tadevosyan A. 2024, Formation of Urban Space on the Territory of Vagharshapat. – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, № 18, pp. 228–243.

Greatrex G. B. 2000, The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387. – “The Ancient History Bulletin”, № 14 (1–2), pp. 35–48.

Greatrex G. B. 2022, Procopius of Caesarea: The Persian Wars. A Historical Commentary. Cambridge, “Cambridge University Press”, 800 p.

Greatrex G., Greatrex M. 1999, The Hunnic Invasion of the East of 395 and the Fortress of Ziatha, – “Byzantion”, № 69/1, pp. 65–75.

Greatrex G., Lieu S. N. C. 2002, The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II: AD 363-630. A Narrative Sourcebook. London, New York, “Routledge” Publishing House, XXVII+373 p.

Hakenbeck S. E., Büntgen U. 2022, The Role of Drought during the Hunnic Incursions into Central-East Europe in the 4th and 5th c. CE. – “Journal of Roman Archaeology”, № 35/2, pp. 876–896.

Haldon J., Roberts N., Izdebski A., Fleitmann D., McCormick M., Cassis M., Doonan O., Eastwood W., Elton H., Ladstätter S., Manning S., Newhard J., Nicoll K., Telelis I., Xoplaki E. 2014, The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology. – “Journal of Interdisciplinary History”, № 45/12, pp. 113–161.

Haldon J., Elton H., Huebner S.R., Izdebski A., Mordechai L., Newfield T. P. 2018a, Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper’s The Fate of Rome (1): Climate. – “History Compass”, № 16/12, article № e12508.

Haldon J., Elton H., Huebner S. R., Izdebski A., Mordechai L., Newfield T. P. 2018b, Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper’s The Fate of Rome (2): Plagues and A Crisis of Empire. – “History Compass”, № 16/12, article № e12506.

Haldon J., Elton H., Huebner S. R., Izdebski A., Mordechai L., Newfield T. P. 2018c, Plagues, Climate Change, and the End of an Empire: A Response to Kyle Harper’s The Fate of Rome (3): Disease, Agency, and Collapse. – “History Compass”, № 16/12, article № e12507.

Harper K. 2017, The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire (The Princeton History of the Ancient World). Princeton, Oxford, “Princeton University Press”, XII+417 p.

Harper K. 2019, Contours of Environmental Change and Human Response in Late Antiquity. – “Environment and Society in the Long Late Antiquity” (Late Antique Archaeology 11–12). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 335–360.

Harper K., McCormick M. 2018, Reconstructing the Roman Climate. – “The Science of Roman History: Biology, Climate, and the Future of the Past”. Princeton, Oxford, “Princeton University Press”, pp. 11–52.

Harrel J. S. 2016, The Nisibis War 337–363. The Defence of the Roman East, AD 337–363. Barnsley, “Pen and Sword Military”, 288 p.

Heather P. 1995, The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. – “The English Historical Review”, № 110, pp. 4–41.

Heather P. 1998, Goths and Huns, c. 320-425. – “The Cambridge Ancient History”, V. 13, The Late Empire, A. D. 337-425, fifth printing 2007. Cambridge, New York, “Cambridge University Press”, pp. 487–515.

Heather P. 2000, The Western Empire, 425–476. – “The Cambridge Ancient History”, V. 14, Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600, fourth printing 2007. Cambridge, New York, “Cambridge University Press”, pp. 1–32.

Heather P. 2010, Empires and Barbarians. The Fall of Rome and the Birth of Europe. Oxford, New York, “Oxford University Press”, XVII+734 p.

Heather P. J. 2015, The Huns and the Barbarian Europe. – “The Cambridge Companion to the Age of Attila”. New York, “Cambridge University Press”, pp. 209–229.

Hewsen R. H. 1986, Artaxata. – “Encyclopædia Iranica”, V. II/6, Art in Iran I – ‘Arūż. London, New York, “Routledge & Kegan Paul”, pp. 653–654.

Hewsen R. H. 1997, An Ecclesiastical Analysis of the Naxarar System: A Reexamination of Adontz’s Chapter XII. – “From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan” (Occasional Papers and Proceedings 8 / Columbia University Program in Armenian Studies, Suren D. Fesjian Academic Publications 5), “Scholars Press”, pp. 97–149.

Hu H.-M., Michel V., Valensi P., Mii H.-Sh., Starnini E., Zunino M., Shen Ch.-Ch. 2022, Stalagmite-Inferred Climate in the Western Mediterranean during the Roman Warm Period. – “Climate”, № 10/7, article № 93.

Hughes I. 2013, Imperial Brothers: Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople. Barnsley, “Pen and Sword Military”, Publishing House, XXI+282 p.

Izdebski A., Pickett J., Roberts N., Waliszewski T. 2016, The Environmental, Archaeological and Historical Evidence for Regional Climatic Changes and Their Societal Impacts in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity. – “Quaternary Science Reviews”, № 136, pp. 189–208.

Jacobson M. J., Flohr P., Gascoigne A., Leng M. J., Sadekov A., Cheng H., Edwards R. L., Tüysüz O., Fleitmann D. 2021, Heterogenous Late Holocene Climate in the Eastern Mediterranean–the Kocain Cave Records from SW Turkey. – “Geophysical Research Letters”, № 48, article № e2021GL094733.

Jacobson M. J., Gascoigne A. L., Fleitmann D. 2024, The Climatic Resilience of the Sasanian Empire. – “Human Ecology”, № 52, pp. 1127–1143.

James E. 2015, Europe's Barbarians, AD 200-600. London, New York, "Routledge" Publishing House, XII+344 p.

Joannin S., Ali A.A., Ollivier V., Roiron P., Peyron O., Chevaux S., Nahapetyan S., Tozalakyan P., Karakhanyan A., Chataigner C. 2014, Vegetation, Fire and Climate History of the Lesser Caucasus: A New Holocene Record from Zarishat Fen (Armenia). – "Journal of Quaternary Science", № 29/1, pp. 70–82.

Joannin S., Capit A., Ollivier V., Bellier O., Brossier B., Mourier B., Tozalakian P., Colombié C., Yevadian M., Karakhanyan A., Gasparyan B., Malinsky-Buller A., Chataigner C., Perello B. 2022, First Pollen Record from the Late Holocene Forest Environment in the Lesser Caucasus. – "Review of Palaeobotany and Palynology", № 304, article № 104713.

Jones M. D., Roberts N. C., Leng M. J., Türkeş M. 2006, A High-Resolution Late Holocene Lake Isotope Record from Turkey and Links to North Atlantic and Monsoon Climate. – "Geology", № 34/5, pp. 361–364.

Kaniewski D., Paulissen E., De Laet V., Dossche K., Waelkens M. 2007, A High-Resolution Landscape Ecological History Inferred from an Intramontane Basin in the Western Taurus Mountains, Turkey. – "Quaternary Science Reviews", № 26/17–18, pp. 2201–2218.

Koch J. M. 2025, Palaeoclimate Change in the Southern Black Sea Region and Its Impact on the Fate of Rome–From Megadrought to Collapse of Rome's 'Polis Command Economy'. – "Heritage", № 8/5, article № 190.

Kuşlu Y., Şahin Ü. 2009, Water Structures in Anatolia from Past to Present. – "Journal of Applied Sciences Research", № 5/12, pp. 2109–2116.

Kuzucuoğlu, C., Dörfler, W., Kunesch, S., Goupille, F. 2011, Mid- to Late-Holocene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record. The Holocene 21/1, pp. 173–188.

Labuhn I., Finné M., Izdebski A., Roberts N., Woodbridge J. 2019, Climatic Changes and Their Impacts in the Mediterranean during the First Millennium AD. – "Environment and Society in the Long Late Antiquity" (Late Antique Archaeology 11–12). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 247–270.

Lenski N. 2002, Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D. Berkeley, Los Angeles, London, "University of California Press", XIV+454 p.

Lenski N. 2004, Valens and the Monks: Cudgeling and Conscription as a Means of Social Control. – "Dumbarton Oaks Papers", № 58, pp. 97–117.

Maas M. 2015, Reversals of Fortune: An Overview of the Age of Attila. – "The Cambridge Companion to the Age of Attila". New York, "Cambridge University Press", pp. 3–25.

Manaseryan R. L. 2009, The Eagle Killing the Leopard (Towards an Interpretation of the Scene on a Medallion from Armenia). – "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies", № 4/1, pp. 93–97.

Manning S. W. 2013, The Roman World and Climate: Context, Relevance of Climate Change, and Some Issues. – "The Ancient Mediterranean Environment between Science and History" (Columbia Studies in the Classical Tradition 39). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 103–170.

Manning S. W. 2025, Climate and Ancient World: Beyond Present Concerns to Complications, Where Details Matter. – "Heritage", № 8/5, article № 168.

Margaritelli G., Cacho I., Català A., Barra M., Bellucci L. G., Lubritto C., Rettori R., Lirer F. 2020, Persistent Warm Mediterranean Surface Waters during the Roman Period. – "Scientific Reports", № 10, article № 10431.

Matloubkari E., Shaikh Baikloo Islam B. 2022, Climate Change and Challenges of the Last Ancient Dynasty of Iran: The Decline and Fall of the Sassanid Empire. – "Persica Antiqua: The International Journal of Ancient Iranian Studies", № 2/2, pp. 61–76.

McCormick M. 2013, What Climate Science, Ausonius, Nile Floods, Rye, and Thatch Tell Us about The Environmental History of the Roman Empire. – "The Ancient Mediterranean Environment between Science and History" (Columbia Studies in the Classical Tradition 39). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 61–88.

McCormick M., Büntgen U., Cane M. A., Cook E. R., Harper K., Huybers P., Litt T., Manning S. W., Mayewski P. A., More A. F. M., Nicolussi K., Tegel W. 2012, Climate Change During and After the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence. – "Journal of Interdisciplinary History", № 43/2, pp. 169–220.

McMahon L., Sargent A. 2019, The Environmental History of the Late Antique Eastern Mediterranean: A Bibliographic Essay. – "Environment and Society in the Long Late Antiquity" (Late Antique Archaeology 11–12). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 17–30.

Morley C. 2025, Persian-Roman Diplomacy in the Fifth Century. – "Brill's Companion to War in the Ancient Iranian Empires" (Warfare in the Ancient Mediterranean World 9). Leiden, Boston, "Brill" Publishing House, pp. 538–565.

Norman Ch., Schwinden L., Krusic P., Rzepecki A., Bebchuk T., Büntgen U. 2025, Droughts and Conflicts during the Late Roman Period. – "Climatic Change", № 178/5, article № 87.

Ocakoğlu F., Dönmez E. O., Akbulut A., Tunoğlu C., Kir O., Açikalin S., Erayik C., Yilmaz İ. Ö., Leroy S. A. G. 2016, A 2800-Year Multi-Proxy Sedimentary Record of Climate Change from Lake Çubuk (Göynük, Bolu, NW Anatolia). – "The Holocene", № 26/2, pp. 205–221.

Orendi A. 2024, The Agricultural Landscape of Hellenistic Artashat. – "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies", № 18, pp. 188–208.

Orland I. J., Bar-Matthews M., Kita N. T., Ayalon A., Matthews A., Valley J. W. 2009, Climate Deterioration in the Eastern Mediterranean as Revealed by Ion Microprobe Analysis of a Speleothem that Grew from 2.2 to 0.9 ka in Soreq Cave, Israel. – "Quaternary Research", № 71/1, pp. 27–35.

Parker S. T. 1986, Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier (American Schools of Oriental Research. Dissertation Series 6). Winona Lake, Ind., "Eisenbrauns", XIII+247 p.

Payne R. 2015, The Reinvention of Iran: The Sasanian Empire and the Huns. – "The Cambridge Companion to the Age of Attila". New York, "Cambridge University Press", pp. 282–299.

Peregrine P. N. 2020, Climate and Social Change at the Start of the Late Antique Little Ice Age. – “The Holocene”, № 30/1, pp. 1643–1648.

Potts D. T. 2018, Sasanian Iran and Its Northeastern Frontier: Offence, Defence, and Diplomatic Entente. – “Empires and Exchanges in Eurasian late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750”. Cambridge, “Cambridge University Press”, pp. 287–301.

Preiser-Kapeller J. 2024, Ecology, Irrigation and Lordship in the Lake Van Region: A Long-Term View from Urartu to Vaspurakan. – “A Companion to the Environmental History of Byzantium” (Brill’s Companions to the Byzantine World 13). Leiden, Boston, “Brill” Publishing House, pp. 308–345.

Priscus Panites. 2014, The Fragmentary History of Priscus. Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430-476. Translated with an Introduction by J. Given (Christian Roman Empire Series 11). Merchantville NJ, “Evolution Publishing”, XLVIII+194 p.

Procopius of Caesarea 2022, The Persian Wars. Translation, with Introduction and Notes, Edited by G.B. Greatrex. Cambridge, “Cambridge University Press”, XXVIII+251 p.

Rambeau C., Black S. 2011, Palaeoenvironments of the southern Levant 5,000 BO to Present: Linking the Geological and Archaeological Records. – “Water, Life and Civilization: Climate, Environment and Society in the Jordan Valley” (International Hydrology Series), “Cambridge University Press”, pp. 94–104.

Robles M., Peyron O., Brugiapaglia E., Ménot G., Dugerdil L., Ollivier V., Ansanay-Alex S., Develle A.-L., Tozalakyan P., Meliksetyan Kh., Sahakyan K., Sahakyan L., Perello B., Badalyan R., Colombié C., Joannin S. 2022, Impact of Climate Changes on Vegetation and Human Societies during the Holocene in the South Caucasus (Vanevan, Armenia): A Multiproxy Approach Including Pollen, NPPs and brGDGTs. – “Quaternary Science Reviews”, № 277, article № 107297.

Roberts N., Cassis M., Doonan O., Eastwood W., Elton H., Haldon J., Izdebski A., Newhard J. 2018, Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia. – “Human Ecology”, № 46, pp. 305–322.

Schlütz F., Lehmkuhl F. 2007, Climate Change in the Russian Altai, Southern Siberia, Based on Palynological and Geomorphological Results, with Implications for Climatic Teleconnections and Human History Since the Middle Holocene. – “Vegetation History and Archaeobotany”, № 16, pp. 101–118.

Sharifi A., Djamali M., Peterson L. C., Swart P. K., Ávila M. G. P., Esfahaninejad M., de Beaulieu J.-L., Lahijani H. A. K., Pourmand A. 2023, The Rise and Demise of Iran’s Urmia Lake during the Holocene and the Anthropocene: “What’s Past is Prologue”. – “Regional Environmental Change”, № 23/4, article № 121.

Stathakopoulos D. Ch. 2004, Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9). London, New York, “Routledge” Publishing House, 432 p.

Stepanyan A. A. 2021, Khorenica: Studies in Movses Khorenatsi. Yerevan, YSU Publishing House, 384 p.

Talebi T., Ramezani E., Djamali M., Lahijani H. A. K., Naqinezhad A., Alizadeh K., Andrieu-Ponel V. 2016, The Late-Holocene Climate Change, Vegetation Dynamics, Lake-Level Changes and Anthropogenic Impacts in the Lake Urmia Region, NW Iran. – "Quaternary International", № 408, Part A, pp. 40–51.

Telelis I. G. 2008, Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300-1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence – A Comparison. – "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", № 58, pp. 167–207.

Traina G. 2011, 428 AD: An Ordinary Year at the End of the Roman Empire. Princeton, Oxford, "Princeton University Press", XIX+203 p.

Türkeş M. 1996, Spatial and Temporal Analysis of Annual Rainfall Variations in Turkey. – "International Journal of Climatology", № 16, pp. 1057–1076.

Ülgen U. B., Franz S. O., Biltekin D., Çağatay M. N., Roeser P. A., Doner L., Thein J. 2012, Climatic and Environmental Evolution of Lake Iznik (NW Turkey) Over the Last ~4700 Years. – "Quaternary International", № 274, pp. 88–101.

Woodbridge J., Roberts N. 2011, Late Holocene Climate of the Eastern Mediterranean Inferred from Diatom Analysis of Annually-Laminated Lake Sediments. – "Quaternary Science Reviews", № 30/23-24, pp. 3381–3392.

Xoplaki E., Luterbacher J., Luther N., Behr L., Wagner S., Jungclaus J., Zorita E., Toreti A., Fleitmann D., Izdebski A., Bloomfield K. 2021, Hydrological Changes in Late Antiquity: Spatio-Temporal Characteristics and Socio-Economic Impacts in the Eastern Mediterranean. – "Climate Change and Ancient Societies in Europe and the Near East: Diversity in Collapse and Resilience" (Palgrave Studies in Ancient Economies). Cham, "Palgrave Macmillan" Publishing House, pp. 533–560.

Zardaryan M. H. 2024, Communication Network of the Ararat Plain, Armenia. Geographical, Economic, Political Dimensions (1st Millennium BC – 1st Millennium AD). – "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies", № 18, pp. 48–75.

Meier M. 2019, Geschichte der Völkerwanderung: Europa, Asien und Afrika vom 3. bis zum 8. Jahrhundert n. Chr. München, "C. H. Beck" Publishing House, 1532 S. (in German).

Mosig-Walburg K. 2010, Königtum und Adel in der Regierungszeit Ardashirs II., Shapurs III., und Wahrams IV. – "Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin" (Reihe Geschichte 3). Düsseldorf, "Wellem Verlag" Publishing House, pp. 133–158. (in German).

Palanque J.-R. 1931, 'Famines à Rome à la fin du IVe siècle'. – "Revue des études anciennes", № 33/4, pp. 346–356 (in French).

Preiser-Kapeller J. 2021, Die erste Ernte und der große Hunger. Klima, Pandemien und der Wandel der Alten Welt bis 500. n. Chr. (Globalhistorische Skizzen 37). Wien, "Mandelbaum Verlag", 375 S. (in German).

Sargsyan (Sarkissian) G. Kh. 1968, Les deux significations du terme dastakert dans les anciennes sources arméniennes. – "Revue des études arméniennes", № 5, pp. 43–50 (in French).

О ПРИЧИНАХ ПАДЕНИЯ ЦАРСТВА АРШАКИДСКОЙ АРМЕНИИ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

Резюме

Ключевые слова: царство Великая Армения, династия Аршакидов, Аршак II, Пап, церковь, кризис, депопуляция, засуха, климатические изменения, упадок.

Падение Аршакидского царства Великой Армении в 428 году обычно рассматривается в контексте геополитических и внутренних конфликтов конца IV – начала V веков. Между тем ослабление царства Аршакидов было обусловлено целым рядом факторов. В частности, климатические и экологические изменения, отмеченные в результате различных палеоклиматических и палеоэкологических исследований, свидетельствуют о масштабном климатическом явлении, зарегистрированном в период примерно 350–450 гг. и в специальной литературе названном «Позднеримская мегазасуха». Данное явление также сыграло негативную роль в зафиксированном в Армении упадке, приведя к спаду экономики и, как следствие, усилению внутренней нестабильности и сепаратизма, к упадку городской жизни и депопуляции особенно в провинции Айрарат – царском домене и оплоте власти. Резкое снижение экономического и военного потенциала правящей династии, а также эпидемии и голод, наряду со сложной внешнеполитической ситуацией и военными вторжениями, привели к дискредитации царской власти и в конечном счете к упразднению Армянского царства сасанидским двором.

Ерванд Грекян – д. и. н., ведущий научный сотрудник отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: история и историческая география, социально-экономические отношения, духовная культура, археология и палеосреда Армянского нагорья и древней Передней Азии. Автор 1, соавтор 3 монографий и более 100 статей.
ORCID: 0009-0001-4530-1937. ervandgr@yahoo.com

ON THE REASONS FOR THE FALL OF THE ARSACID KINGDOM OF ARMENIA

YERVAND GREKYAN

Summary

Keywords: Kingdom of Greater Armenia, Arsacid dynasty, Arshak II, Pap, Church, crisis, abandonment, drought, climate change, decline.

The fall of the Arsacid kingdom of Greater Armenia in 428 AD is generally viewed in the context of geopolitical and internal conflicts of the second half of the IV – beginning of the V centuries AD. Meanwhile, the weakening of the Arsacid throne was a result of various factors. In particular, the climatic and environmental changes documented by various palaeoclimatic and palaeoenvironmental studies indicate a comprehensive climatic phenomenon that occurred in the region around 350–450 AD, which has been named “Late Roman mega-drought” in special literature. This phenomenon also played a negative role in the decline processes recorded in Armenia, leading to an economic downturn and, as a consequence, to the growth of internal instability and separatism, to the decline of the urban life and depopulation, especially in the province of Ayrarat – the royal domain and stronghold of power. The sharp decline in the economic and military potential of the ruling dynasty, as well as the recorded epidemics and famine, in addition to the hard external political situation and military invasions, led to the discreditation of the royal power and ultimately to the abolition of the Armenian kingdom by the Sasanian court.

Yervand Grekyan – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the Department of Early Archaeology, Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: history and historical geography, social and economic ties, spiritual culture, archaeology and palaeoenvironment of the Armenian Highland and the ancient Near East. Author of 1, co-author of 3 monographs and more than 100 articles. ORCID: 0009-0001-4530-1937. ervandgr@yahoo.com